

К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕБЫВАНИЯ ВЕНГРОВ В КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКИХ ЗЕМЛЯХ В IX–X ВВ. НА ОСНОВАНИИ АНАЛИЗА ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

РОМАН АРОНОВИЧ РАБИНОВИЧ*

Ключевые слова: *Карпато-Днестровские земли, Ателькуза, венгры, уличи, тиверцы, Киевская Русь, Дунайская Болгария*

Kulcsszavak: *Kárpát–Dnyeszter régió, Etelköz, magyarok, ulicsok, tivercek, Kijevi Rusz, Dunai Bolgária*

Роман Аронович Рабинович

К вопросу о возможности пребывания венгров в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. на основании анализа письменных источников

В статье рассматривается, по данным письменных источников, вопрос о возможной роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель. Несмотря на скудность этих данных, можно предположить, что в течение столетия – с 30-х гг. IX в. по 30-е гг. X в. – венгры могли оказывать влияние политического характера на Карпато-Днестровский регион. Возможно, именно здесь располагалась Ателькуза или, по крайней мере, западная окраина Ателькузы – место пребывания венгров накануне их решающего перехода на новую родину. Видимо, их непосредственное пребывание в регионе оказало существенное влияние на взаимоотношения местного населения, в том числе поднестровских племен уличей и тиверцев с могущественными соседями – Дунайской Болгарией и Киевской Русью.

Roman Aronovics Rabinovics

A magyarok 9–10. századi Kárpát–Dnyeszter régióbeli jelenlétéről az írott források elemzése alapján

Jelen munkánkban az írott források adatai alapján azt vizsgáljuk meg, hogy a magyarok milyen szerepet játszhattak a Kárpátok és a Dnyeszter folyó közötti terület történetében. Ha eltekintünk ezen adatok szűkösségétől, azt feltételezhetjük, hogy a 830-as és a 930-as évek közötti száz évben a magyarok politikai tényezőként lehettek jelen a Kárpát–Dnyeszter régióban. Lehetséges, hogy éppen itt helyezkedett el Etelköz, vagy legalábbis annak nyugati határvidéke – az a szállásterület, ahol a magyarok közvetlenül a honfoglalás előtt éltek. Egyértelmű, hogy közvetlen jelenlétük a régióban jelentős hatást gyakorolt a helyi népességre, többek között a Dnyeszter menti ulics és tiverc törzsek kapcsolataira a velük szomszédos két befolyásos állammal, Dunai Bulgáriával és a Kijevi Russzal.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Для читателя, знакомого с вопросом о пребывании венгров в Восточной Европе и их передвижениях в ходе процесса обретения новой родины, заголовок статьи может вызвать недоумение: да, действительно, письменные источники, которые бы прямо сообщали о присутствии древних венгров на территории современной Молдовы, науке пока неизвестны. Но ведь практически неизвестны или крайне неопределёнными подобными

PROBLÉMAFELVETÉS

Abban az olvasóban, aki ismeri a korai magyarság vándorlásának kérdéskörét, jelen tanulmányunk címe értetlenséget válthat ki, mivel egyelőre nem ismerünk olyan írott forrásokat, amelyek közvetlenül arról tudósítanak, hogy a korai magyarok a mai Moldova területén tartózkodtak volna. Valójában azonban azok a tudósítások is szinte ismeretlenek vagy rendkívül homályosak, amelyek a magyarok vándorlása által biztosan

* Университет «Высшая Антропологическая Школа» / Universitatea «Școala Antropologică Superioară» («High Anthropological School» University). MD-2012, Chișinău, str. Nicolae Iorga, 5., romanescu@mail.ru.

известия и в отношении других регионов, в которых достоверно пребывали венгры до обретения родины. Не будем забывать: в том числе и с Карпато-Днестровским регионом связан последний этап их истории накануне обретения «новой родины». Связан хотя бы тем, что венгры должны были, как минимум, пересечь данный регион для того, чтобы оказаться в Альфельде и Трансильвании. Но возможно предположить, что для Карпато-Днестровских земель историческая роль венгров в период обретения ими родины не ограничивается эпизодическим проходом или очень кратковременным пребыванием?

Процесс обретения древними венграми среднедунайской родины, в отличие от собственно процесса этногенеза, неясного даже в основных своих этапах (например, см. ШУШАРИН 1997; SPINEI 1999, 15–19), в общих чертах уже известен. Примерно до середины VI в. нашей эры они покинули свою угорскую прародину в западносибирских степях в районе рек Иртыша, Ишима и Тобола и переместились на окраину Восточной Европы в Волго-Уральский регион (Фодор 2015, 22–41). По сведениям источников XIII в. (два путешествия Юлиана в 1235–1238 гг. и путешествие Гильома Рубрука в 1253–1255 гг.), где-то близ «земли Паскатира» (Башкирия) в это время размещалась «Великая Венгрия» – Magna Hungaria, население которой говорило на близком к венгерскому языку. Точная локализация «Великой Венгрии» остается спорной (Аннинский 1940; Антонов–Иванов 1999; Книга странствий 2006, 35–58; Рубрук 1993; Фодор 2015, 32–41).

Кроме того, точное время и обстоятельства переселения мадьяр в причерноморские степи не известны. Считается, что из своего прежнего местожительства к востоку от Волги они были вытеснены на запад печенегами. По мнению М. И. Артамонова и других, это произошло в 20-е гг. IX в. и было связано с гражданской войной в Хазарском каганате, которой воспользовались венгры для смены территории проживания. Однако после стабилизации положения в Каганате хазары подчинили себе мадьяр уже в новых местах их обитания (Артамонов 2001, 454, 459–460). Конфликт с печенегами (в то время кангарами) в качестве вероятной причины переселения большей части венгров на правобережье Волги – на-

э debate többi területről szólnak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Kárpát–Dnyeszter régiót is érintette vándorlásuk utolsó szakasza, amelynek végén elfoglalták új hazájukat. A magyaroknak ugyanis mindenképpen át kellett haladniuk ezen a területen ahhoz, hogy eljussanak az Alföldre és Erdélybe. De vajon feltételezhetjük-e, hogy a magyarok történelmi szerepe a Kárpát–Dnyeszter régió 9. századi történetében nem csupán egy egyszeri áthaladásra, vagy egy rövidebb időtartamú ott-tartózkodásra korlátozódott?

A magyar etnogenezis folyamatával ellentétben, amelynek még az alapvető szakaszolása sem teljesen tisztázott (ld. pl. SUSARIN 1997; SPINEI 1999, 15–19), a Kárpát-medencei honfoglalás alapvető mozzanatait már ismerjük. A magyarok elődei körülbelül a Kr. u. 6. század közepéig elhagyták a nyugat-szibériai sztyeppen, az Irtis, Isim és Tobol folyó vidékén elhelyezkedő ún. ugor őshazát, és átköltöztek Kelet-Európa peremére, a Volga és Urál vidékére (FODOR 2015, 22–41). 13. századi források tanúsága szerint (Julianus barát két utazása 1235–1238 között és Guillaume de Rubrouck utazása 1253–1255 között) ekkoriban valahol „*Paszkatir földje*” (Baskíria) közelében helyezkedett el *Magna Hungaria*, amelynek lakosai a magyarhoz közel álló nyelven beszéltek. *Magna Hungaria* pontos elhelyezkedése továbbra is vitatott (ANNYINSZKIJ 1940; ANTONOV–IVANOV 1999; KNYIGA SZTRANSZTVIJ 2006, 35–58; RUBROUCK 1993; FODOR 2015, 32–41).

Ezenkívül az is bizonytalan, hogy a magyarok pontosan mikor és milyen körülmények között érkeztek meg a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területeire. A Volgától keletre eső korábbi szálláshelyükről feltehetően a besenyők szorították ki őket nyugat felé. Több kutató, köztük M. I. Artamonov véleménye szerint ez a 820-as években történt és a Kazár Kaganátusban éppen ekkor dúló belháborúval hozható összefüggésbe, amely kedvező alkalmat kínált a magyaroknak arra, hogy új területre vonuljanak. A helyzet stabilizálása után azonban a kazárok uralmuk alá vonták a már az új szállásterületükön tartózkodó magyarokat (ARTAMONOV 2001, 454, 459–460). Fodor István is a besenyőkkel (kangarokkal) való konfliktust tartja a Volga jobb partjára történő áttelepülés lehetséges okának, amely az akkori ma-

зывает и И. Фодор. Однако произошло это, по его мнению, несколько раньше – около 750 г. (Фодор 2015, 41–42).

Данные мнения не являются общепринятыми ни в плане объяснений исторических обстоятельств, при которых мадьяры оказались в Причерноморье, ни в плане датировки этого события. Например, Г. В. Вернадский, равно как и некоторые другие ученые, полагают, что предки венгров были гораздо более давними причерноморскими обитателями, оказались западнее Волги на несколько столетий раньше – еще в постгуннское время, а их этногенез связывают с саргаурами в Предкавказье и Приазовье и, позднее, оногурами Великой Болгарии (Вернадский 2004, 213–216; Артамонов 2001, 459–460). И хотя никаких сведений письменных источников о народе с этнонимом-самоназванием «мадьяры» в Причерноморье и Приазовье, на Нижнем и Среднем Дунае ранее IX в. нет – с этой идеей современной историографии еще рано прощаться. Ведь о «белых уграх» сообщается во вводной части ранней русской летописи Повесть временных лет (далее – ПВЛ): после заселения Дуная славянами и болгарами «[...] пришли белые угры и заселили землю Славянскую. Угры эти появились при царе Ираклии, и они воевали с Хосровом, персидским царем» (ПВЛ 1996, 146). Попытки увидеть в «белых уграх» ПВЛ ранних мадьяр (до начала IX в.), хазар или других тюрков породили обширную историографию (см. Комар 2013, 188–189, 209).

Сведения о локализации венгров применительно к Причерноморью содержатся в сочинении византийского императора Константина Багрянородного «Об управлении империей», который сообщает о том, что мадьяры поселились в местности «близ Хазарии, называвшейся Леведия», но прожили в ней всего три года, после чего под давлением печенегов переместились в область, называемую Ателькуза (Константин Багрянородный 1991, 159–161). Дискуссии вызвали и определение расположения Леведии и Ателькузы, и время появления венгров в Леведии и Ателькузе; в связи с этим был оспорен даже трехлетний срок пребывания венгров в Леведии, указанный византийским императором (Шушарин 1961, 134–135; Константин Багрянородный 1991, 391–393; Артамонов 2001, 455–460; Комар 2013, 183–184).

гыарсáг nagy részét érintette, bár szerinte erre némileg korábban, 750 körül került sor (Fodor 2015, 41–42).

Ezek a vélemények azonban nem számítanak általánosan elfogadottnak abban a kérdésben, hogy a magyarok pontosan mikor és milyen körülmények között tűntek fel a Fekete-tenger északi előterében. Többek, köztük G. V. Vernadszkij szerint a magyarok elődei néhány évszázaddal korábban, közvetlenül a hun korszak után keltek át a Volgán, és így sokkal hosszabb ideig éltek a Fekete-tenger északi előterében. Ezen kutatók szerint a Kaukázus északi előterében és az Azovi-tenger vidékén élő szaragurok, illetve a későbbi *Magna Bulgariá*-ban élő onogurok játszhattak szerepet a magyar etnogenezisben (Vernadszkij 2004, 213–216; Artamonov 2001, 459–460). És bár az írott forrásokban semmilyen utalás nincs arra, hogy egy 'magyar' népnévvel vagy önelnevezéssel rendelkező nép a 9. századnál korábban a Fekete-tenger északi előterében, az Azovi-tenger vidékén, illetve a Duna középső és alsó folyásánál élt volna, korai lenne máris elvetni a kortárs kutatóknak ezt az elméletét, hiszen a *Régmúlt idők elbeszélése* című órosz őskronika (a továbbiakban: PVL) bevezető része 'fehér ugorokat' említ: miután a szlávok és bolgárok betelepültek a Duna vidékére, „...jöttek a fehér ugorok, és örökölték a szlávok földjét. Ezek az ugorok ugyanis Hérakleiosz császár idején tűntek fel, és haddal támadtak Hozdroj (II. Huszró [Khoszroész] [591–628] szászánida uralkodó) perzsa császárra.” (PVL 1996, 146; Balogh–Kovács 2015, 24). Mostanra már nagy irodalma van azoknak a felvetéseknek, amelyek a PVL-ben szereplő 'fehér ugorokban' 9. század előtti magyarokat, esetleg kazárokat vagy más türk népet látnak (ld. Komar 2013, 188–189, 209).

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár *De administrando imperio* című művében a magyarok a Fekete-tenger északi előterében tűnnek fel: a magyarok „*Kázaria közelébe, egy Levédia nevű helyre költöztek*”, de csak három évig éltek ott, majd a besenyők nyomására átmentek Etelközbe (Konsztantyin Bagrjanorodnij 1991, 159–161). Levédia és Etelköz külön említése, illetve a magyarok itteni megjelenésének ideje egyaránt vitát váltott ki, csakúgy, mint a császár által ezzel kapcsolatban említett 3 éves időszak

Большинство ученых считает, что Леведию нужно искать в междуречье Днепра и Дона, а Ателькузу – в степном районе между Днепром и Сиретом и Нижним Дунаем (Шушарин 1961, 134–135; Константин Багрянородный 1991, 391–393; Юрасов 2007, 23). По И. Фодору, Леведия размещалась в междуречье Дона и Донца, а Ателькуза – между Днепром и Нижним Подунавьем (Фодор 2015, 42, 53). М. И. Артамонов высказал предположение, что Леведия и Ателькуза в сочинении Константина Багрянородного одна и та же область к западу от Днепра, просто византийский автор неправильно совместил два разных сообщения об одном и том же событии (Артамонов 2001, 455–459). А. В. Комар аргументирует мнение о том, что Ателькуза располагалась за рекой Этель, то есть за Волгой, западнее её, а Леведия, соответственно, к востоку от Волги (Комар 2013, 184–185).

Для выяснения роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель очень важным представляется решение трех вопросов:

- свидетельства о внешнеполитической активности венгров в период, предшествующий переселению в Альфёльд;
- локализация Ателькузы и локализация венгров в Ателькузе;
- обстоятельства борьбы, которую вели киевские князья за покорение поднестровских племен уличей и тиверцев.

ВЕНГРЫ В ПОДУНАВЬЕ ДО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В АЛЬФЁЛЬД

Впервые, если исходить из имеющихся данных, венгры проявили себя в Подунавье в 30-х гг. IX в. Согласно рассказу Продолжателя Георгия Амартола и некоторых других византийских авторов, во время византийско-болгарской войны в 813 г. болгары в Адрианополе захватили 12 тыс. македонских пленников. Хан Крум поселил пленников на северной стороне Дуная между Сиретом и Днестром. Во время уже другой византийско-болгарской войны (ориентировочно 836–838 гг.) македонские поселенцы по наущению Константинополя подняли мятеж, стремясь вернуться на родину на византийских судах, присланных за ними к устью Дуная. Болгарам, занятым вой-

(SUSARIN 1961, 134–135; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 391–393; ARTAMONOV 2001, 455–460; KOMAR 2013, 183–184).

A kutatók többsége úgy gondolja, hogy Levédiát a Dnyeper és a Don között kell keresni, Etelköz pedig a Dnyeper, Szeret és Al-Duna közötti sztyeppi területen (SUSARIN 1961, 134–135; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 391–393; JURASZOV 2007, 23). Fodor István szerint viszont Levédia a Don és Donyec között helyezkedett el, Etelköz pedig a Dnyeper és az Al-Duna között (FODOR 2015, 42, 53). M. I. Artamonov feltételezése szerint Bíborbanszületett Konstantin munkájában Levédia és Etelköz ugyanarra a Dnyepertől nyugatra fekvő területre vonatkozik, csak a császár rosszul építette be művébe az ugyanarról az eseményről szóló két különböző értesülést (ARTAMONOV 2001, 455–459). A. V. Komar pedig amellet érvel, hogy Etelköz az Etil folyón, azaz a Volgán túl, annak nyugati oldalán helyezkedett el, Levédia pedig ennek megfelelően a Volgától keletre (KOMAR 2013, 184–185).

Annak pontosításához, hogy a magyarok milyen szerepet töltek be a Kárpát-Dnyeszter régió történetében, három kérdést kellene megválaszolni:

- milyen külpolitikát folytattak a magyarok az Alföldre történő betelepülésük előtt?
- hol helyezkedett el Etelköz, és azon belül hogyan helyezkedtek el a magyarok?
- hogyan zajlott a kijevei fejedelmek harca a Dnyeszter mentén élő ulics és tiverc törzsek leigázásáért?

MAGYAROK AZ AL-DUNÁNÁL AZ ALFÖLDRE TÖRTÉNŐ BETELEPÜLÉSÜK ELŐTT

A jelenleg rendelkezésre álló adatokból kiindulva a magyarok a 830-as években jelenhettek meg először az Al-Dunánál. *Georgiosz Amartolosz művének folytatója* és néhány más bizánci szerző leírása szerint 813-ban, a bizánci–bolgár háborúban a bolgárok 12 ezer makedónt ejtettek foglyul Hadrianopoliszban. Krum bolgár kán ezeket a foglyokat a Duna északi oldalára, a Szeret és a Dnyeszter folyó közé telepítette le. Egy későbbi bizánci–bolgár háború idején (836–838 körül) az ide telepített makedónok Konstantinápoly felbujtására felkelést indítottak, hogy az értük a Duna

ной с Византией, не удалось самим подавить мятеж, и они обратились за помощью к мадьярам. Мадьяры готовы были восставших пропустить и предложили македонцам обмен их имущества на жизнь, но те отказались. Македонцы нанесли «бесконечному множеству» врагов поражение и, сев на корабли, благополучно добрались в Константинополь (Артамонов 2001, 457–458; Вернадский 2004, 306, 312; Spinei 1999, 47; Комар 2013, 189).

Большинство исследователей не сомневается в достоверности этих событий, хотя встречаются отдельные мнения о «ненадежности источника» и суждения о том, что «маловероятно, что до середины IX в. (переселение из Леведии в Этелькёз) группы венгров появлялись в районе Восточных Карпат или западнее» (Фодор 2015, 58).

Но в том то и дело, что принципиально важно, где размещалась именно та «бесконечно множественная» мадьярская группа, услугами которой воспользовались болгары. Часть исследователей полагает, что в Леведии, имея в виду территории к востоку от Днепра (Шушарин 1961, 135). Однако в данном случае, скорее, можно согласиться с Г. В. Вернадским, М. И. Артамоновым и другими, считающими, что упомянутые мадьяры проживали поблизости от Днестра и Дуная (Артамонов 2001, 458; Вернадский 2004, 312; Юрасов 2007; Юрасов 2014, 76), или с В. Спинеем, полагающим, что не дальше течения Днепра (Spinei 1999, 47). Ведь болгарам приходилось действовать в ситуации внезапного мятежа очень быстро, у них не было времени на длительные переговоры, а у задействованного отряда венгров – времени на длительные переходы.

Можно согласиться с А. В. Комаром, который отмечает: «В модели появления мадьяр в Причерноморье во время византийско-болгарской войны 836–838 годов, вызывает закономерные сомнения сама возможность столь быстрого установления политических контактов болгар с новым неизвестным народом». Дата 836–838 гг., по мнению этого исследователя, является показателем уже несомненного присутствия венгров в Причерноморье в это время (Комар 2013, 189). А оказаться в Причерноморье впервые венгры могли даже на несколько лет раньше, исходя из датировки А. В. Комара – «ок. 830 г.» – когда венгры (покинув

torkolatához küldött bizánci hajókon visszatérhesenek szülőföldjükre. A bizánci háborúval lekötött bolgárok önerőből nem tudták levetni a felkelést, ezért a magyarokhoz fordultak segítségért. A magyarok felajánlották a makedónoknak, hogy harc nélkül elengedik őket, ha javaikat hátrahagyják, ők azonban ebbe nem egyeztek bele. A makedónok vereséget mértek az ellenség „végtelen sokaságára”, és hajókra szállva szerencsésen eljutottak Konstantinápolyba (ARTAMONOV 2001, 457–458; VERNADSKIJ 2004, 306, 312; SPINEI 1999, 47; KOMAR 2013, 189).

A kutatók többsége nem kérdőjelezi meg ezen események valóságát, bár vannak ettől eltérő vélemények a 'forrás megbízhatatlanságáról' és elképzelések arról, hogy „kevésbé valószínű, hogy a 9. század közepe (a Levédiából Etelközbe való átköltözés) előtt magyar csoportok jelentek volna meg a Keleti-Kárpátoknál, vagy attól nyugatra” (FODOR 2015, 58).

Az alapvető fontosságú kérdés az, hogy pontosan hol tartózkodott az a „végtelen sokaságú” magyar csoport, amelyet a bolgárok segítségül hívtak. A kutatók egy része szerint Levédiában, a Dnyepertől keletre eső területeket értve ezalatt (SUSARIN 1961, 135). Mi azonban ebben a kérdésben inkább G. V. Vernadzkij, M. I. Artamonov és több más kutató véleményével tudunk egyetérteni, akik szerint az itt említett magyarok a Dnyeszter és a Duna környékén éltek (ARTAMONOV 2001, 458; VERNADSKIJ 2004, 312; JURASZOV 2007; JURASZOV 2014, 76), vagy esetleg V. Spineivel, aki szerint szállásterületük keleti határa legfeljebb a Dnyeperig tarthatott (SPINEI 1999, 47). Emellett szól, hogy a bolgároknak a váratlanul kitört felkelésre gyorsan kellett reagálniuk: rövid idő alatt kellett segítséget hívni, a segítségül érkező magyar seregnek pedig rövid idő alatt kellett odaérnie.

Egyetérthetünk A. V. Komar észrevételével is: „Az az elmélet, amely szerint a magyarok a bizánci-bolgár háború idején (836–838) jelentek meg a Fekete-tenger északi előterében, természetesen kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, hogy a bolgárok egy újonnan érkezett, számukra ismeretlen néppel ilyen gyorsan tudtak volna politikai kapcsolatokat kiépíteni.” Komar szerint a 836–838-as adat egyértelmű bizonyíték arra, hogy a magyarok ekkor már egy ideje jelen voltak a Fekete-tenger

«Леведию» Константина Багрянородного и «страну Дентумогер» венгерских источников) перешли на правый берег Волги и оказались таким образом в Ателькузе (согласно локализации исследователя). Эта дата возникла из данных венгерской устной традиции о том, что исход мадьяр из «страны Дентумогер» произошел «за 65 лет до переселения» в Паннонию (895–896 гг.) (КОМАР 2013, 189). А. В. Комар полагает: «[...] период пребывания мадьяр в Северном Причерноморье уверенно определяется рамками 836–895 годы с допуском в сторону возможности чуть более раннего появления (830–831 гг.)» (КОМАР 2013, 197).

Возможно, именно эти тревожные события византийско-болгарской войны 836–838 гг. послужили византийскому императору Феофилу предложением или причиной отправить в 839 г. прибывшее к нему посольство Руси домой в обход – через Германию. В «Бертинских анналах» сохранилось его письмо императору Людовику, в котором он просит «позволить им [русским посланникам] вернуться домой через его владения, поскольку дороги, по которым они пришли в Константинополь, перерезаны дикими и жестокими племенами, и он не хочет, чтобы они подвергались опасности, если будут возвращаться тем же путем» (ВЕРНАДСКИЙ 2004, 312; АРТАМОНОВ 2001, 460; КОМАР 2013, 189).

Данное письмо свидетельствует, на взгляд многих исследователей и на наш взгляд также, о контроле именно венгров над степным районом между Нижним Дунаем и Поднепровьем в конце 30-х гг. IX в. Хазары выступить в письме Феофила в качестве «диких и жестоких племен» вряд ли могли, хотя бы потому, что в этот период отношения между Византией и Хазарским каганатом были мирными и конструктивными.¹ Это не могли быть и печенеги, появившиеся в причерноморских степях вблизи Дуная гораздо позднее – в конце 80-х – начале 90-х гг. IX в. (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 51; ПЛЕТНЕВА 1979, 34), – даже с учетом мне-

északi előterében (КОМАР 2013, 189). Az ukrán kutató keltezéséből kiindulva a magyarok első feltűnésére ezen a területen már pár évvel korábban, 830 körül is sor kerülhetett, amikor azok – Bíborbanszületett Konstantin 'Levédiáját' és a magyar források 'Dentümogyerjét' elhagyva – átkeltek a Volgán és megérkeztek Etelközbe (A. V. Komar lokalizációja szerint). Ez az adat a magyar szájhagyományból származik, amely szerint a magyarok a Pannoniába történt bevonulásuk (895–896) előtt 65 évvel hagyták el 'Dentümogyer földjét' (КОМАР 2013, 189). A. V. Komar szerint „...a magyarok 836–895 között teljesen biztosan jelen voltak a Fekete-tenger északi előterében, de lehetséges, hogy valamivel korábban, már 830–831 körül megjelentek ezen a területen” (КОМАР 2013, 197).

Elképzelhető, hogy épp a 836–838-as bizánci–bolgár háború miatt előállt bizonytalan politikai légkör volt az oka, hogy Theophilosz bizánci császár a hozzá 839-ben megérkezett rusz követséget kerülőúton, a Frank Birodalmon keresztül küldte haza. Az *Annales Bertinianiból* ismerjük Theophilosznak a frank császárhoz, I. (Jámбор) Lajoshoz írt levelét, amelyben azt kéri, „engedjék őket [a rusz követeket] a frank területeken keresztül hazamenni, mert azt az utat, amelyen Konstantinápolyba jöttek, vad és kegyetlen törzsek állják el, és a császár nem akarja őket veszélynek kitenni azzal, hogy ezen az úton küldi őket haza” (VERNADSKIJ 2004, 312; ARTAMONOV 2001, 460; КОМАР 2013, 189).

Ez a levél sok kutató, illetve a mi véleményünk szerint is azt bizonyítja, hogy az Al-Duna és a Dnyeper közti sztyeppi terület a 830-as évek végén a magyarok ellenőrzése alatt állt. Theophilosz levelében a „vad és kegyetlen törzsek” kifejezés aligha vonatkozhatott a kazárokra, mivel Bizánc és a Kazár Kaganátus kapcsolata ekkoriban békés volt.¹ A besenyőkre sem vonatkozhatott, mivel ők csak jóval később, a 880-as évek végén – 890-es évek elején jelentek meg az Al-Duna környékén

¹ Мы умышленно, поскольку они не касаются нашей темы, не затрагиваем сложных и противоречивых взаимоотношений в 830–870-е гг. Византии, Хазарского каганата, объявившихся в причерноморских степях мадьяр и Русского каганата, размещавшегося «где-то» в Среднем Поднепровье (см. КОМАР 2013, 189–190; ЮРАСОВ 2014).

¹ Jelenlegi témánkat nem érinti, ezért most nem térünk ki arra, hogy a 830–870-es években milyen bonyolult és ellentmondásos kapcsolat volt Bizánc, a Kazár Kaganátus, a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területein újonnan megjelent magyarok, valamint a 'valahol' a Közép-Dnyeper mentén található Rusz Kaganátus között (ld. КОМАР 2013, 189–190; JURASZOV 2014).

ний отдельных исследователей о появлении печенегов на Правобережье Днепра уже в 50-е гг. IX в. (ЮРАСОВ 1994, 48–50; ЮРАСОВ 2007; ЮРАСОВ 2014).

В контексте влияния или присутствия венгров в Карпато-Днестровских землях важны и последующие свидетельства их активности в Среднедунайском регионе. По сообщениям германских хронистов, в 862 г. венгры появились на франкской границе в области Эльбы (хроника Гинкмара в Бертинских анналах). Они участвуют во вторжении в Австрию во время усобицы между императором и его сыном. Следующее вторжение венгров на территорию Австрии произошло в 881 г. когда источником фиксируются два военных события «под Веной» и «под Кульмите». Паннонское Житие Мефодия сообщает о встрече одного из «солунских братьев» с «королем венгерским», когда тот «пришел в дунайские края». Как предполагают некоторые историки, различаясь в определении места встречи, она состоялась во время похода венгров на запад в 881 г. Хотя источники об этом не сообщают, исследователи с большой долей вероятности предполагают, что венгры продолжали воевать и позднее, в 883–884 гг., когда бои велись на территории Паннонии. В 892–894 гг. они, то в качестве наемников короля франков Арнульфа воевали против моравского князя Святоплука, то, наоборот, на стороне моравян (Фульдские анналы), в 894 г. они совершили поход в Паннонию (АРТАМОНОВ 2001, 458; ШУШАРИН 1961, 177; ШУШАРИН 1972, 166; СКАЗАНИЯ 1981, 101; SPINEI 1999, 50–51; КОМАР 2013, 193, 196; ФОДОР 2015, 55–66).

По мнению тех исследователей, которые полагают, что в Ателькузу венгры перебравшись в 889–890 гг. из-за давления печенегов с востока, эти походы на запад венгры совершали, когда они еще постоянно находились в глубине южнорусских степей Левобережья Днепра, в Леведии (ШУШАРИН 1961, 135).

Однако трудно себе представить такие частые и настолько территориально протяженные походы. В этой связи более логично выглядит присутствие венгров уже относительно недалеко от Дуная, по крайней мере уж точно в Ателькузе, откуда они и могли совершать свои передвижения. Еще раз отметим, что в литературе существуют и гораздо более ранние датировки переселения вен-

(DOBROLJUBSZKIJ 1986, 51; PLETNYOVA 1979, 34). Akkor sem utalhatna rájuk a levél, ha néhány kutató elméletének megfelelően ennél korábban, a 850-es években érték volna el a Dnyeper jobb partját (JURASZOV 1994, 48–50; JURASZOV 2007; JURASZOV 2014).

A Kárpát–Dnyeszter régiót érintő magyar jelenléttel vagy befolyással kapcsolatban fontos figyelembe venni a Középső-Duna menti tevékenységükről szóló híradásokat is. Frank források szerint (Hinkmar reimsi érsek krónikája az *Annales Bertinianiban*) a magyarok 862-ben a keleti frank határ Elba környéki szakaszánál jelentek meg, és betörték a mai Ausztria területére az uralkodó és fia közötti belviszály idején. Ezt követően 881-ben érte újabb magyar betörés ezt a területet, a források szerint „*Bécs alatt*” és „*Culmite alatt*”. Szent Metód *Vitájában* arról írnak, hogy Cirill vagy Metód találkozott a „*magyarok királyával*”, amikor az a „*Duna vidékére*” jött. Néhány történész feltételezése szerint erre a találkozóra a 881-es magyar hadjárat idején került sor, bár a helyszínt illetően nincs közöttük konszenzus. Ugyan a források erről nem írnak, a kutatók szerint a magyarok igen nagy valószínűséggel 883–884-ben is katonáskodtak, mégpedig Pannonia területén. 892–894 között a magyarok egyszer Arnulf keleti frank király zsoldosaiként harcoltak Szvatopluk morva fejedelem ellen, máskor viszont a morvákat támogatták (*Annales Fuldenses*), 894-ben pedig Pannoniába vezettek hadjáratot (ARTAMONOV 2001, 458; SUSARIN 1961, 177; SUSARIN 1972, 166; SZKAZANYIJA 1981, 101; SPINEI 1999, 50–51; KOMAR 2013, 193, 196; FODOR 2015, 55–66).

Azok a kutatók, akik szerint a magyarok a besenyők nyomására költöztek át Etelközbe 889–890-ben, úgy gondolták, hogy miközben a magyarok ezeket a nyugati hadjáratokat vezették, állandó szállásaik még távol a délorosz sztyeppen, a Dnyeper bal partján, azaz Levédiában voltak (SUSARIN 1961, 135).

Azt azonban nehezen képzelhetjük el, hogy ilyen gyakran vezettek ekkora nagy távolság megtételét igénylő hadjáratokat. Sokkal logikusabbnak tűnik, hogy a magyarok szállásterülete ekkor már viszonylag közel volt a Dunához, vagyis már Etelközben éltek, és innen indultak nyugati hadjárataikra. Érdeemes felidézünk, hogy a szakiro-

гров в Ателькузу – начало 60-х гг. IX в., в середине IX в., начало 30-х гг. IX в. и вплоть до 20-х гг. IX в. В конце концов, ведь и главный источник известий о венграх этого периода Константин Багрянородный сообщает, что в Леведии венгры пробыли всего три года, затем перешли в Ателькузу (История Венгрии 1971, 93; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 15; ШУШАРИН 1961, 135; КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991, 159–167; КОМАР 2013, 189–190; ЮРАСОВ 2007; ФОДОР 2015, 52–60).

ЛОКАЛИЗАЦИЯ АТЕЛЬКУЗЫ И ЛОКАЛИЗАЦИЯ ВЕНГРОВ В АТЕЛЬКУЗЕ

Итак, по мнению многих исследователей, Ателькуза – это район в пределах от Днестра до Сирета и Нижнего Дуная, хотя, как отмечалось, и Волга называется в качестве восточной границы Ателькузы. В то же время, учитывая обстоятельства противостояния венгров и печенегов в конце 880–890-х гг., мы можем предполагать, что основной район локализации венгров в этот период располагался в западной части этой области – в Днестро-Дунайском районе.

Более того, основываясь на построениях известного лингвиста О. Н. Трубачева, можно предположить, что само название Ателькуза относится именно к району в Днестро-Дунайской области. Цитирую: «*Др.-венгерское Etelkoz не могло означать ничего иного, – кроме местности, ограниченной реками, сходящимися под углом, причем весьма знаменательно непосредственное соседство др.-венгерского Etelkoz и др.-русс. Угль. Др.-русское Угль (Oglъ) и связанное с ним ср.-греческое Онглос, тюркское Буджак возникли как название углообразной территории между реками*» (ТРУБАЧЕВ 1961, 189–190).

Действительно, регион бассейна Нижнего Дуная с его многочисленными рукавами и крупными притоками как нельзя лучше соответствует этимологии названия Ателькуза. Но заслуживает внимания и отмеченная О. Н. Трубачевым связь Ателькуза – Онглос. Как известно, после распада «Великой Болгарии» одна из орд тюрко-болгар, возглавляемая сыном хана Кубрата Аспарухом, во второй половине VII в. откочевала на запад к Нижнему Дунаю. По сообщениям Феофана Исповедника (ок. 760–818) и константинополь-

dalomban Etelközzel kapcsolatban vannak jóval korábbi beköltözést feltételező kelteзések is (860-as évek eleje, 9. század közepe, 830-as évek eleje, 820-as évek). Végül pedig megemlíthetjük, hogy a magyarok vándorlásáról szóló legfontosabb forrásban Bíborbanszületett Konstantin azt írja, hogy a magyarok három évig éltek Levédiában, majd átköltöztek Etelközbe (ISZTORIJA VENGRII 1971, 93; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 15; SUSARIN 1961, 135; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 159–167; KOMAR 2013, 189–190; JURASZOV 2007; FODOR 2015, 52–60).

ЕТЕЛКӨЗ ЛОКАЛИЗАЦИЯСЫ А ЖЕ А МАГЯРОК ЕЛХЕЛЫЕКДЕСЕ ЕТЕЛКӨЗӨН БЕЛҮЛ

Сzámos kutató véleménye szerint Etelköz a Dnyepertől a Szeretig és az Al-Dunáig tartó területet foglalta magába, de amint láthattuk, esetenként a Volgát is Etelköz keleti határfolyójának nevezték. Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk a 880–890-es évek besenyő–magyar konfliktusának körülményeit, azt feltételezhetjük, hogy a magyar szállásterület főbb része ekkoriban már a fent említett terület nyugati részén, a Dnyeszter és az Al-Duna között volt.

Ezt támasztja alá a híres nyelvész, O. N. Trubacsov elmélete is, amelyben az Etelköz elnevezést a Dnyeszter–Al-Duna közére vonatkoztatja. Trubacsov szerint „*a magyar Etelköz elnevezés nem vonatkozhatott másra, mint egy olyan területre, amelyet két folyó határol egy szöget bezárva, ráadásul a magyar Etelköz elnevezésnek van egy közvetlen közeli párhuzama, az óorosz Угль. Az óorosz Угль (Oglъ), és a hozzá kapcsolódó helynevek, a középgörög Onglosz és a türk Budzsak egy szögletesen záruló folyóközi terület elnevezéseként bukkantak fel*” (TRUBACSOV 1961, 189–190).

Az Al-Duna vidéke számos mellékágával és hatalmas mellékfolyóival valóban rendkívül jól illik az Etelköz elnevezés etimológiájához. Azonban, amint arra Trubacsov felhívta a figyelmet, Etelköz és az Onglosz kapcsolatát is érdemes megvizsgálni. Hitvalló Szent Theophanész (kb. 760–818) és I. Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka (kb. 758–829) értesülései szerint ugyanis egy ideig egy Onglosz nevű helyen (a Kárpát–Dnyeszter régió déli része, Budzsak, Dobrudzsa) volt Kuvrat kán egyik fiának, Aszparuhnak a szállása, aki *Magna*

ского патриарха Никифора (ок. 758–829), какое-то время ставка Аспаруха находилась в месте Онглос (юг Карпато-Днестровских земель, Буджак, Добруджа). Позднее болгары Аспаруха прорываются на территорию Византии и основывают там государство – Дунайскую Болгарию (Свод II, 229, 277; Чичуров 1980, 61, 162).

Гипотезу О. Н. Трубачева можно подкрепить и сообщением болгарской летописи «Гази-Барадж тарихы», рассказывающей об этих же событиях. Описание болгарским летописцем обстоятельств и места пребывания Аспаруха («*Это чрезвычайно укрепленная область, с трех сторон окруженная реками Бурат [Прут], Сула [Дунай] и Аудан-су [?], а с четвертой – Улагскими горами [Карпаты]*») (Бахши Иман 1993, 22) близки соответствующим описаниям византийских сочинений, что само по себе усиливает степень достоверности обоих сообщений.² Но интрига заключается в том, что болгарская летопись знает основателя Дунайской Болгарии и под именем Аспаруха и под именем «*Атилькэсэ*», причем основным называет второе имя (Бахши Иман 1993, 20).

² Отношение профессиональных исследователей к недавно введенным в научный оборот болгарским средневековым летописям пока неоднозначно и настороженно. Часть высказывавшихся по этому поводу ученых считают их фальсификатом. Главным аргументом фальсификации выступает тот факт, что источник не сохранился в подлиннике на языке оригинала. Однако последнее обстоятельство вовсе не отменяет того, что в болгарских летописях могут содержаться достоверные исторические сведения. Пока, по крайней мере, не будет доказано обратное. Можно согласиться с З. А. Львовой, считавшей, что о подлинности болгарского свода говорит, в первую очередь, необычайная информативность его летописей, которые подробно излагают известные автору исторические события. Вторым не менее важным доводом в пользу подлинности источника и его русского перевода является то, что сообщаемые им события постоянно перекликаются с сообщениями всеми признанных письменных источников (Львова 2003). Наш анализ данных болгарских летописей в связи с исследованием истории уличей и волохов не оставляет сомнений в достоверности сообщений болгарской летописи (Рабинович 2000; Рабинович 2003). Само отношение к этому источнику современной историографии невольно напоминает чрезмерно критичное восприятие некоторыми исследователями, Венгерского Анонима, Летописи попа Дуклянина, Слова о полку Игореве, Иоакимовской летописи и т.д., вызывавших еще сравнительно недавно недоверие.

Bulgaria felbomlása után egy bolgár török törzset vezetve a 7. század második felében nyugatra vándorolt és az Al-Dunánál telepedett meg. Később Aszparuh bolgárjai beözönlöttek Bizánc területére és megalapították a dunai bolgár államot (Szvod II, 229, 277; Csicsurov 1980, 61, 162).

Trubacsov hipotézisét egy bolgár évkönyv, a *Gazi-Baradzs tarihi* is megerősíti, amely ugyanezekről az eseményekről tudósít. A bolgár krónikás leírásai Aszparuh tartózkodásának helyéről és körülményeiről („*Ez egy rendkívül védett terület, amelyet három oldalról folyók, a Burat [Pрут], a Szula [Duna], és az Ajdan-szu [?], negyedik oldalról pedig az Ulagszki hegyek [Kárpátok] veszik körül*”) (Бахши Иман 1993, 22) közel állnak a bizánci munkák vonatkozó leírásaihoz, ami már önmagában hitelesebbé teszi mindkét forrást.² A legfontosabb azonban az, hogy a bolgár forrás a dunai bolgár állam alapítóját Aszparuh és „*Атилькэсэ*” néven is említi, ráadásul az utóbbi nevet tekinti elsődlegesnek (Бахши Иман 1993, 20).

Természetesen az 'Атилькэсэ' név a hasonló hangzású Attila névre emlékeztet, ami talán nem is véletlen (vö. a bolgár kánok névsorával), de az Etelközzel való hasonlóságra is felfigyelhetünk. Függetlenül attól, hogy a földrajzi helyet nevezték el a kánról, vagy fordítva, az a tény, hogy az

² A szakértők a tudomány előtt csak nemrég ismertté vált középkori bolgár krónikákhoz egyelőre óvatosan és fenntartásokkal viszonyulnak. Egy részük hamisítványnak tartja ezeket, ami mellett a legfőbb érv az, hogy a krónikák eredeti nyelven írt példánya nem maradt fenn. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bolgár krónikákban nincsenek hiteles értesülések, legalábbis ennek az ellenkezőjét egyelőre nem bizonyították. Egyetértünk Z. A. Lvova véleményével, aki szerint a bolgár forrásgyűjtemény valódiságára elsősorban a szokatlanul informatív krónikai részek utalnak, amelyek részletesen tárgyalják a szerző által ismert történelmi eseményeket. Az eredeti forrás, illetve az abból készült orosz fordítás hitelessége mellett a második – nem kevésbé fontos – bizonyíték az, hogy az általa leírt események minden esetben egybecsengenek a hitelesnek tartott források által leírt eseményekkel (Lvova 2003). A bolgár krónikák adatainak elemzése, amelyet az ulicsok és vlahok kutatása kapcsán végeztünk el, semmi kétséget nem hagy a bolgár krónikák hitelessége felől (Rabinovics 2000; Rabinovics 2003). A jelenlegi kutatás viszonyulása ehhez a forráshoz akaratlanul is arra a hiperkritikus hozzáállásra emlékeztet, amellyel néhány kutató a közelmúltban is megkérdőjelezte olyan források hitelességét, mint például Anonymus: *Gesta Hungarorum*; A dukljai pap krónikája; Ének Igor hadáról; Joakim püspök krónikája; stb.

Конечно, подобное имя «Атилькэсэ» напоминает имя Аттилы, что может быть и не случайно (ср. Именник болгарских ханов), но можно говорить о его сходстве с названием Ателькуза. Независимо от того – местность получила название от имени хана, то ли наоборот, подобный вариант имени Аспаруха связан с местностью, где он пребывал накануне решающих событий, с точки зрения болгарской истории, – это можно рассматривать как определенное свидетельство в пользу того, что Ателькуза, как минимум, предельно близка к Карпато-Днестровскому региону.

В пользу этого, возможно, могут служить и давно привлекаемые историографией известия арабских авторов о том, что «мадьяры жили между двумя большими реками, впадающими в Черное море. Одна из них называется Дунай, другая Итиль. Страна их степная, частично занятая лесами и болотами» (Артамонов 2001, 463). Названия рек отсутствуют при описании границ расселения мадьяр в сочинениях арабских авторов X в. и появляются позже – у Гардизи в XI в. (Комар 2013, 185). М. И. Артамонов полагает, что «Итиль в данном случае не Волга, а, скорее всего Днепр» (Артамонов 2001, 463). Конечно, в данном случае все предположения будут гадательными, но, если арабские авторы не ошиблись и речь идет только о бассейне Черного моря (в источнике «море Рума»), то такое сочетание «степь, леса и болота» мы видим в бассейне Нижнего Дуная. Не лишним в этой связи будет вспомнить и о гипотезах лингвистов о связи имени Аттилы, названий Итиль и Ателькуза, а также генеалогической легенде венгерских хроник о «двух братьях Гунне и Мадьяре», и прочих разработках в духе книжной «гуннской традиции» (Spinei 1999, 16, 43, 55; Кузнецова 2010, 68; Комар 2013, 186).

Таким образом, вполне вероятно гипотетическое объяснение названия «Ателькуза» – как место, расположенное именно в Днестро-Дунайской области, где в свое время размещались другие кочевники, например, болгары Аспаруха.

Исследователи отмечают многочисленность «венгерских» географических названий в южнорусских областях в качестве свидетельства о пребывании в них венгров (Вернадский 2004, 251–252; Шушарин 1961, 176; и др.). В связи с этим наше внимание не может не привлечь то-

Aszparuhra vonatkoztatott 'Atilkesze' név ahhoz a területhez kapcsolódik, ahol a kán közvetlenül a – bolgár történelem szempontjából – döntő események előtt tartózkodott, komoly bizonyíték lehet amellett, hogy Etelköz a Kárpát–Dnyeszter régió közvetlen közelében volt.

További bizonyítékokul szolgálhatnak a muszlim szerzőknek a kutatók előtt régóta ismert értesülései arról, hogy „a magyarok a Fekete-tengerbe futó két nagy folyó között éltek. Az egyik folyó neve Duna, a másiké Etil. Országuk füves pusztaság, melyet részben erdők és mocsarak alkotnak” (ARTAMONOV 2001, 463). A 10. századi muszlim szerzőknél a magyar szállásterület határainak leírásából hiányoznak a folyónevek. Ezek csak később, a 11. században, Gardizinél jelentek meg (KOMAR 2013, 185). М. И. Artamonov szerint „az Etil ebben az esetben nem a Volgát, hanem valószínűleg a Dnyepert jelenti” (ARTAMONOV 2001, 463). Természetesen mindez csak pusztá találgatás, de ha a muszlim szerzők nem tévedtek, és tényleg csak a Fekete-tengerről van szó (a forrásban 'Római-tenger', ami Konstantinápoly tengerére vonatkozik), akkor az említett sztyepp, erdő és mocsár együttes jelenléte alapján csak az Al-Duna vidékére gondolhatunk. Ennek kapcsán hasznos lehet felidézni az Attila személynév és az Etil, Etelköz földrajzi nevek közötti kapcsolatról szóló nyelvészeti elméleteket, illetve a magyar krónikákból ismert Hunor és Magor legendát, valamint a hun hagyomány egyéb elemeit (SPINEI 1999, 16, 43, 55; KUZNYECOVA 2010, 68; KOMAR 2013, 186).

Teljesen elfogadhatónak tűnik az az értelmezés, hogy az Etelköz helynév egy olyan területet jelöl, amely a Dnyeszter és az Al-Duna között található, és ahol a korábbi és későbbi időszakokban is éltek nomád népek, például Aszparuh bolgárjai.

A kutatók már számos dél-oroszországi 'magyar' földrajzi névre hívták fel a figyelmet, amelyekkel azt bizonyítanák, hogy a magyarok vándorlásuk során ezeken a helyeken éltek volna (VERNADSKII 2004, 251–252; SUSARIN 1961, 176; stb.). Ennek kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyik legismertebb középkori moldovai település, Orheiul Vechi (oroszul Sztarij Orhej) nevét. Több kutató, például P. P. Birnya és G. B. Fjodorov korábban amellett érvelt, hogy az Orhei név és a településhez legközelebb eső forrás neve, 'Feredeul' egyaránt

понимика одного из самых известных в Молдове средневекового поселения Старый Орхей. Исследователи, в частности П. П. Бырня, Г. Б. Федоров, высказывались в пользу того, что и само название Орхей, и название близлежащего источника «Фередеу» – венгерского происхождения. Не будучи лингвистом, не берусь судить о справедливости этих суждений. Но стоит обратить внимание на следующее: городище Старый Орхей обоснованно идентифицируется Г. Б. Федоровым с городом «Орыга», упомянутым русским источником «Книгой Большому Чертежу» (XVII в.). Название «орыга» и сходные (нам наиболее знакомо «арык»), по мнению лингвистов, было заимствовано венграми у тюрков в IX в. и означает в общем виде идею «пути, проложенного водой» (напомним, городище Старый Орхей находится на мысу, с трех сторон омываемом рекой Реут) (Федоров 1974, 141–142; Семенова 1984, 114–119). Таким образом, мы полагаем, что топоним Орхей, вероятно, возник еще в период «обретения родины» венграми, а не позднее, когда с ним связаны городские поселения золотоордынского и средневекового молдавского времени. И возвращаясь к Буджаку и Добрудже, стоит, вслед за некоторыми венгерскими исследователями, обратить внимание на топоним у озера Кагул – Этулия (Етулия), созвучный реке Этул (Etul) – древневенгерскому названию Дона согласно сочинению Шимона из Кезы (Юрасов 2007, 23).

ВЕНГЕРСКИЙ ФАКТОР В ПРОЦЕССЕ ПОДЧИНЕНИЯ КАРПАТО-ПОДНЕСТРОВЬЯ КИЕВСКОЙ РУСИ

Свидетельством того, что еще до 889 г. венгры, если не постоянно пребывали в Днестро-Дунайском регионе, то осуществляли свой контроль над ним, являются обстоятельства борьбы, которую вели князья Киевской Руси за покорение поднепровских племен уличей и тиверцев. Об этой борьбе скудную информацию предоставляют летописные известия ранних русских летописей под 885, 907, 940 и 944 гг., а также известие Константина Багрянородного.

Под 885 г. ПВЛ сообщает, что киевский князь Олег уже «обладает» рядом племен, а с уличами и тиверцами «имяше рать» (ПВЛ 1950, I, 20–21).

magyar eredetű. Mivel nem vagyunk nyelvészek, nem tudjuk megítélni ennek helyességét, a következő dologra azonban érdemes figyelmet fordítani: G. B. Fjodorov az Orheiul Vechi melletti erődített települést megalapozottan azonosította az 'Origa' nevű várossal, amelyet a *Nagy Térképvázlat Könyve* című 17. századi orosz munka említ. Az 'origa' elnevezést és a hozzá hasonlóakat (számunkra az 'arik' a leginkább ismerős) a nyelvészek véleménye szerint a magyarok a 9. században vették át a törököktől, jelentése 'víz által kivájt út' (az Orheiul Vechi-i erődített település egy magaslaton található, amelyet három oldalról a Răut folyó vesz körül) (FJODOROV 1974, 141–142; SZEMJONOVA 1984, 114–119). Ezért azt feltételezzük, hogy az Orhei földrajzi név valószínűleg még a magyar honfoglalás korából származik, nem pedig későbből, amikor az Arany Horda és a középkori Moldva időszakában a városias települések voltak jellemzőek. Budzsak és Dobrudzsa kapcsán pedig, amint arra néhány magyar kutató felhívta a figyelmet, a Kahul-tó közeléből ismert Etulia helynevet érdemes megvizsgálni, amely hasonlít a Kézai Simon munkájában a Don régi magyar elnevezéseként szereplő Etulra (JURASZOV 2007, 23).

A MAGYAROK SZEREPE A KÁRPÁTOK ÉS A DNYESZTER KÖZTI TERÜLET KIJEVI RUSZ ÁLTALI ELFOGLALÁSÁBAN

A 889 előtti magyar jelenlét a Dnyeszter–Al-Duna régióban (ha nem is voltak itt állandó szállásaik, bizonyos mértékig egészen biztosan ellenőrzésük alatt állt ez a terület) annak a harcnak a körülményeivel bizonyítható, amelynek során a Kijevi Rusz fejedelmei a Dnyeszter mentén élő ulics és tiverc törzseket próbálták meg leigázni. Erről a harcról mind az óorosz krónikákban (a 885., 907., 940. és 944. évnél), mind Bíborbanszületett Konstantinnál csak nagyon röviden olvashatunk.

A PVL a 885. évnél tudósít arról, hogy Oleg kijevi fejedelem már egy sor törzs felett „*uralkodott*”, az ulicsokkal és tivercekkel viszont „*háborút folytatott*” (PVL 1950, I, 20–21; BALOGH–KOVÁCS 2015, 34). Ez alapján a kutatók egy része azt feltételezte, hogy Oleg az ulicsokat és tiverceket is

На основании этого сообщения часть исследователей полагает, что уличи и тиверцы были покорены Олегом, другие это отрицают.³ Следует напомнить, что летопись ничего позднее не сообщает об итогах этой борьбы. Думаю, можно согласиться с К. Я. Гротом, что вряд ли успешной оказалась эта борьба для Киева, поскольку «*невероятно, чтобы летописец не отметил подобного важного результата, если бы он был действительно достигнут*» (Грот 1881, 278).

Следующее сообщение 907 г. о походе киевского князя Олега на Константинополь упоминает только о тиверцах, не предоставляя доказательств подчинения последних Руси (ПВЛ 1950, I, 23–24). Во-первых, положение тиверцев выделяется по сравнению с другими племенами-участниками термином «*толковины*». Во-вторых, в походе не участвуют уличи, хотя, исходя из географии расселения представленных племен-участников – поляне, древяне, дулебы, хорваты, тиверцы, – казалось бы, они должны участвовать. В-третьих, в походе участвуют хорваты, которые к этому времени еще не были покорены Киевом.

Все это дает основания считать, что уличи не участвуют в походе, поскольку не были подчинены Киеву (об этом свидетельствует сообщение Новгородской Первой летописи младшего извода [НПЛ] под 940 г.), а тиверцы участвуют добровольно, возможно, на правах статуса, определяемого словом «*толковины*». Трактовка выражения «*толковины*» как «союзнники» может предполагать, скорее, добровольное участие тиверцев, чем подневольное. Значение «переводчики» также не может служить в этом плане доказательством. Ведь, когда тиверцы участвуют в походе Игоря на греков уже в 944 г., их положение ничем не выделяется (Рабинович 2011).

Большинство исследователей, когда пытаются решить вопрос, чем окончилась «рать» Олега с тиверцами и уличами в 885 г., рассматривают этот эпизод «изнутри», исключительно в контексте внутренних дел Киевского государства (пресловутый «гипноз границ»). Они исходят из логики – Олег обладал сильным военным потенциалом и поэтому непременно должен был подчинить не-

meghódította, míg mások ezt elutasították.³ Mindenesetre a PVL később egyáltalán nem ír ennek a harcnak a kimeneteléről. Ezzel kapcsolatban K. Ja. Grot véleményét tudjuk elfogadni, aki szerint Kijev számára ez a harc aligha lehetett eredményes, mivel „*valószínűtlen, hogy a krónikás egy ilyen fontos sikert elhallgatott volna, ha azt Kijev valóban elérte*” (Grot 1881, 278).

A következő említést Oleg kijevi fejedelem 907-es konstantinápolyi hadjáratánál találjuk, ám itt csak a tivercekről írnak, és semmi nem utal rá, hogy Kijev meghódította volna őket (PVL 1950, I, 23–24; BALOGH–KOVÁCS 2015, 38–39). Egyrészt a tivercek státusza elkülönül a harcban résztvevő többi törzstől, mert *tolkovininek* (tolmácsnak) nevezik őket. Másrészt az ulicsok nem vettek részt a hadjáratban, bár a forrásban felsorolt résztvevő törzsek (poljánok, drevljánok, dulebek, horvátok, tivercek) szálláshelyeinek elhelyezkedése alapján úgy gondolhatnánk, hogy nekik is részt kellett volna venniük. Harmadrészt a horvátok is részt vettek a hadjáratban, akik ekkoriban még nem voltak alávetve Kijevnek.

Mindez megalapozza azt a véleményt, hogy az ulicsok nem vettek részt a hadjáratban, mert nem voltak alávetve Kijevnek (ezt bizonyítja a Novgorodi Első Krónika [NPL] későbbi redakciójában található értesülés a 940. évnél), a tivercek pedig önkéntesen, vagy esetleg a *tolkovini* státusz jogán vettek részt. A *tolkovini* elnevezés szövetségesként való értelmezése inkább önkéntes, mint kényszerített részvételt feltételez. A szó 'tolmács' jelentése szintén nem bizonyító erejű ebben a kérdésben, hiszen amikor a tivercek 944-ben részt vettek Igor Bizánc elleni hadjáratában, jogállásukat nem említették meg külön (RABINOVICS 2011).

Annak a 'harcnak' a végkimenetelét, amelyet Oleg a tivercekkel és az ulicsokkal vívott 885-ben, sok kutató 'belülről', kizárólag a Kijevi Rusz belügyeként vizsgálja (ez a jelenség az ún. 'határhípnózis'). Ők vagy abból indulnak ki, hogy Oleg erős katonai potenciállal bírt, és így mindenképpen le kellett igaznia a még független törzseket (LAMBIN 1877), vagy pedig úgy gondolják, hogy mivel a krónikák nem írnak a harc végkimenete-

³ Обзор мнений см. Рабинович 2005.

³ A különböző vélemények áttekintéséhez ld. RABINOVICS 2005.

покорные племена (Ламбин 1877), или – летописи не сообщают об исходе борьбы, значит, непокорные племена отстояли в этот период свою независимость (Рабинович 2005). Но стоит учесть, что у уличей и тиверцев Киев был не единственным могущественным «соседом». Они «соседили» и с другими сильными политическими субъектами – Первым Болгарским царством, кочевниками Причерноморья. И здесь, как нам представляется, роль венгерского фактора поначалу была определяющей.

Рассмотрим эпизод 885 г. в широком контексте политической ситуации вокруг Карпато-Дунайского региона. Она в этот период определялась дипломатической или вооруженной борьбой Византийской империи и Болгарского государства и втягиваемых в эту борьбу кочевников – венгров и печенегов.

Для чистоты аргументации рассмотрим сначала политическую ситуацию, исходя из признания достоверности даты 889 г. как времени появления венгров в Ателькузе, хотя, как уже отмечалось, практически нет сомнений, что они здесь объявились раньше, вероятно в 30-х гг. IX в.

Вслед за только появившимися здесь венграми в 90-х гг. IX в. вблизи Нижнего Дуная объявились и печенеги (Добролюбский 1986, 51; Плетнева 1979, 34). В 895 г. венгры заключили союз с византийским императором Львом VI против болгар. Болгарский царь Симеон, в свою очередь, договорился с печенегами, и те в 895 (896) г. своими нападениями на нижнедунайские стоянки венгров вынудили последних уйти в Среднее Подунавье (История Венгрии 1971, 93–95; Истрин 1922, 529–530; Константин Багрянородный 1991, 161; Шушарин 1961, 171; Фодор 2015, 64–68).

О переселении венгров в Паннонию в период «обретения родины» сообщают собственные венгерские источники – сочинение Шимона из Кезы, Иллюстрированная хроника Марка Кальти (1358 г.) и другие. Не оставляет без внимания этот факт и Венгерский Аноним.

Скудные сведения о передвижении венгров в Трансильванию и Паннонию сообщает и Повесть временных лет дважды – в недатированной части и под 898 г., когда «угры прошли мимо Киева» (ПВЛ 1950, I, 14, 21). По словам русского летописца, угры, пришедшие к Киеву, просле-

дéről, néhány törzs továbbra is megőrizte függetlenségét (RABINOVICS 2005). Azt azonban érdemes számításba venni, hogy az ulicsoknak és a tiverceknek Kijeven kívül más erős szomszédjai is voltak, az Első Bolgár Cárság és a Fekete-tenger északi előterében élő nomádok. Véleményünk szerint a magyaroknak itt kezdettől fogva meghatározó szerepük volt.

A továbbiakban a Kárpátok és az Al-Duna közti régió környékének tágabb politikai kontextusában vizsgáljuk meg a 885-ös eseményeket. A politikai viszonyokat ebben az időszakban a Bizánc és a bolgár állam között folyó diplomáciai vagy fegyveres harc jellemezte, amelybe a magyarok és a besenyők is bekapcsolódtak.

Az átlátható érvelés érdekében először a politikai helyzetet tekintjük át. Kiindulási pontunk a magyarok 889-es etelközi megjelenéséről szóló adat hitelessége, bár amint erre már utaltunk, gyakorlatilag kétségtelen, hogy korábban is feltűntek ezen a területen, akár már a 830-as években.

A 890-es években az Al-Duna vidékén megjelenő magyarok nyomában hamarosan a besenyők is megérkeztek erre a területre (DOBROLJUBSZKI 1986, 51; PLETNYOVA 1979, 34). 895-ben a magyarok VI. (Bölcs) Leó bizánci császárral szövetségbe léptek a bolgárok ellen, Simeon bolgár cár pedig a besenyőkkel lépett szövetségre, akik 895-ben vagy 896-ban megtámadták a magyarok al-du-nai szállásait. Utóbbiak arra kényszerültek, hogy átköltözzenek a Kárpát-medencébe, a Duna középső folyásvidékére (ISZTORIJA VENGRII 1971, 93–95; ISZTRIN 1922, 529–530; KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 161; SUSARIN 1961, 171; FODOR 2015, 64–68).

A magyarok Pannoniába való beköltözéséről magyar történeti munkák is tudósítanak: Kézai Simon *Gesta Hungarorum*, Kálti Márk *Képes Krónikája* (1358) és más magyar művek, köztük természetesen Anonymus is.

Röviden a PVL is tudósít két helyen a magyarok Pannoniába és Erdélybe történt beköltözéséről: egy évszám nélküli részben és a 898. évnél, amikor „vonultak a magyarok Kijev mellett” (PVL 1950, I, 14, 21; BALOGH–KOVÁCS 2015, 25, 34). A rusz krónikás szerint a Kijevhez megérkező ugorok az Al-Dunát elhagyva rögtön átkeltek a Kárpátokon. Ez a részlet nagyon fontos a pontos vándorlási út-

довали сразу за Карпаты, минуя Нижний Дунай. Это очень важно в плане выяснения их маршрута. Видимо, подобный путь венгерских племен и отразил Венгерский Аноним, по которому маршрут венгров от Киева проходил до «Галича», а затем через Верецкий перевал в Северо-Восточных Карпатах, через территорию современного украинского Закарпатья (Шушарин 1961, 140–144; Эрдели 1967; Извори 2001, 13–62; Фодор 2015, 66–68).

В отличие от Анонима другие венгерские источники – хроника Шимона из Кезы и иллюстрированная хроника Кальти – путь венгров в Паннонию показывают через перевалы Юго-Восточных Карпат и Трансильванию (Шушарин 1961, 148–149, 157; Извори 2001). В историографии доказывается, что Анониму был известен путь другой части венгерских племен через Трансильванию, то есть через восточные и южные карпатские перевалы (Шушарин 1961, 149; Шушарин 1997, 55). Таким образом, часть венгерских племен неминуемо должна была пройти через Карпато-Днестровские земли, то есть земли летописных уличей и тиверцев. Безусловно, эта могла быть и, скорее всего, и была та часть венгерских племен, которая располагалась в Ателькузе и выступала союзником Византии в боевых действиях против болгар на Нижнем Дунае.

Из вышесказанного следует, что непосредственно в 885 г. Олег, возможно, и добился успеха. Но он не смог бы его закрепить, поскольку, самое позднее, с 889 г. в этом районе уже обосновываются венгры. О том, что венгры покорили население Восточного Прикарпатья, говорит известие хроники Кальти: «[...] венгры пришли на границу королевства Венгрии вопреки воли упомянутых народов» (Шушарин 1961, 148–149). О покорении русов говорит и Аноним. Возможно и даже наиболее вероятно, что этими русами были уличи, тиверцы и хорваты.

Но каковы взаимоотношения Киевской Руси и венгров по русским летописям? После 885 г. они ничего не сообщают о внешнеполитической активности Олега, которая не могла не быть традиционно для киевских князей направленной на Дунай. Только в 907 г. Олег идет походом на Византию, то есть только тогда, когда венгры – союзники Византии, с 895 г. ушли за пределы

vonat tisztázásához. Hasonló útvonalat vázolt fel Anonymus is: szerinte a magyar törzsek Kijev után Halicsba mentek, majd a Kárpátok északkeleti részénél, a Vereckei-hágónál keltek át a Kárpátokon (SUSARIN 1961, 140–144; ERDÉLYI 1967; IZVORI 2001, 13–62; FODOR 2015, 66–68).

Anonymusszal ellentétben más magyar források, így Kézai Simon krónikája és Kálti Márk *Képes Krónikája* szerint a honfoglaló magyarok útja a Déli-Kárpátok hágóin és Erdélyen keresztül vezetett Pannoniába (SUSARIN 1961, 148–149, 157; IZVORI 2001). A kutatók között megjelent az a vélemény, hogy Anonymus számára is ismert volt a Kárpátok keleti és déli hágóin és Erdélyen keresztül vezető útvonal, amelyet a magyar törzsek egy másik része választott (SUSARIN 1961, 149; SUSARIN 1997, 55). Ezek alapján a magyar törzsek ezen részének elkerülhetetlen volt áthaladni a Kárpátok és a Dnyeszter közti területen, vagyis az ulicsok és tivercek földjén. Ez lehetett, sőt, valószínűleg ez volt az a része a magyar törzseknek, amely Etelközben élt és Bizánc szövetségeseként harcolt a bolgárok ellen az Al-Dunánál.

Mindebből az következik, hogy még ha Oleg 885-ben sikert ért is el, az új helyzetet nem tudta stabilizálni, mert legkésőbb 889-től ez a terület a magyarok irányítása alá került. Arról, hogy a magyarok meghódították a Kárpátok keleti előterében élő népeket, Kálti Márk írt: „...és eljutottak Magyarország, illetve Erdőelve határára; nem tetszett ez az említett népeknek.” (KÉPES KRÓNIKA 1993, 24). A ruszok meghódításáról Anonymus is beszámolt. Lehetséges, sőt a legvalószínűbb, hogy ezek a ruszok valójában ulicsok, tivercek és horvátok voltak.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy az óروسz krónikák milyenek látták a Kijevi Rusz és a magyarok viszonyát. 885 után semmit sem írnak Oleg külpolitikai tevékenységéről, amely a kijevi fejedelmek esetében hagyományosan a Duna felé irányult. Oleg csak 907-ben vezetett hadjáratot Bizánc ellen, vagyis csak azután, hogy 895-ben a Bizánccal szövetséges magyarok az Al-Dunát elhagyva távolabb kerültek mind a Rusztól, mind Bizánctól, és figyelmük a morva és frank földek felé fordult (VELIKAJA MORAVIJA 1985; SPINEI 1999, 65–73; FODOR 2015).

Lehetséges, hogy Oleg már az Etelközbe történő beköltözésüket követően sem akart katonai

Нижнего Подунавья и были удалены и от Руси, и от Византии и их активность была направлена на моравские и германские земли (Великая Моравия 1985; SPINEL 1999, 65–73; Фодор 2015).

Возможно, что и после перехода венгров в Ателькузу киевский князь Олег не захотел вступать в военный конфликт с ними и поэтому отложил задачу подчинения уличей и тиверцев до более благоприятной политической ситуации. Таким образом, очевидно, что в результате войны 885 г. уличи и тиверцы, если даже и были покорены Олегом, то только на небольшой срок – на несколько лет. Затем эти территории или сохраняли независимость, или, что гораздо более вероятно, были подчинены венграми, использовавшими их как продовольственно-сырьевую базу.

Анализ политической ситуации в Карпато-Днестровском регионе в первые десятилетия после ухода венгров в среднедунайские земли свидетельствует о неподчиненности этого района русским князьям. И ведущую роль в этот период, как нам представляется, здесь может играть уже не только венгерский, но и «болгарский» фактор – экспансия Первого Болгарского царства, в том числе и в северо-восточном направлении, при царе Симеоне.

Итак, независимо от того, удалось ли покорение Киевом уличей и тиверцев в 885 г., приход венгров в 889 г. (но вероятнее их пребывание здесь задолго до этого) обозначил их влияние, контроль, власть над Карпато-Днестровскими землями, по крайней мере, над их южной частью. Но, повторимся, это суждение действительно, исходя из признания достоверности даты появления венгров в Ателькузе в 889 г. Но оно может быть неверно даже и в этом случае. Поэтому рассмотреть и эту ситуацию будет также целесообразно на общем фоне русско-венгерских отношений.

Проблема взаимоотношений Киевской Руси и венгров, «обретающих родину», ранее всегда принимала в науке чересчур острый, болезненный и политизированный характер. В сочинении Анонима проводится мысль о подчинении венграми Киева в результате военного конфликта (рассказу о походе венгерских племен через восточнославянские земли Аноним посвящает главы с 7 по 12 своего труда). В российской и советской научной литературе этот момент иногда служил

конфликтусба kerülni a magyarokkal, és ezért az ulicsok és tivercek leigázását egy kedvezőbb politikai helyzetre várva későbbre halasztotta. Így már látható, hogy még ha a 885-ös háború eredményeként az ulicsok és tivercek be is hódoltak Olegnek, akkor az legfeljebb csak néhány évig tarthatott, ezután pedig vagy függetlenedtek, vagy ami sokkal valószínűbb, a magyarok fennhatósága alá kerültek, akik élelmiszer- és nyersanyagbázisként használták ezt a területet.

A Kárpát–Dnyeszter régió politikai helyzetének elemzése azt mutatja, hogy a magyarok Kárpát-medencei honfoglalását követő első évtizedekben ez a terület nem állt a rusz fejedelmek befolyása alatt. Véleményünk szerint ebben a korszakban már nem csak a magyarok játszanak vezető szerepet, hanem – Simeon cár uralkodása idején – a bolgárok is, köszönhetően az Első Bolgár Cárság többek között északkeleti irányú terjeszkedésének.

Így tehát, függetlenül attól, hogy sikerült-e Kijevnek 885-ben leigázni az ulicsokat és tiverceket, a magyarok 889-es megjelenése (de valószínűbb, hogy már jóval régebb óta itt voltak) jelzi, hogy a magyarok figyelték, ellenőrizték és uralmuk alatt tartották a Kárpát–Dnyeszter régiót, vagy legalábbis annak déli részét. Ismét kiemeljük, hogy az általunk megfogalmazott vélemény a magyarok 889-es etelközi megjelenéséről szóló adat hitelességére támaszkodik. Ettől függetlenül tévedhetünk is, ezért ezt a kérdést is célszerűbb lesz a rusz–magyar kapcsolatok tükrében vizsgálni.

A Kijevi Rusz és a honfoglaló magyarok közötti kapcsolat kérdésköre a kutatásban korábban mindig túlságosan is érzelmetől befolyásolt, elfogult, és átpolitizált volt. Anonymus művében felvetődött az a gondolat, hogy a magyarok egy fegyveres összecsapást követően leigázták Kijevet (Anonymus munkájának 7–12. fejezetében ír a keleti szláv törzsek területét érintő magyar hadjáratról). Ez a mozzanat a szovjet és orosz kutatóknak néha okot adott arra, hogy Anonymust tudatos hamisítással és a valós történelmi események eltorzításával vádolják. Példaként említhetjük M. Grusevszkij markáns véleményét: „...*Béla király jegyzőjének, a magyar Anonymusnak elbeszélése teljesen elveszítette minden tudományos hitelességét*” (GRUSEVSKIJ 1911, 281). A PVL-ben a 898-as évnél szereplő tudósításra szoktak hivatkozni, amely a magyarokkal fennál-

поводом, чтобы обвинять Анонима в намеренной фальсификации и искажении реальной исторической картины. К примеру, вспомним характерное высказывание М. Грушевского «[...] *рассказ угорского Анонима – нотария короля Белы потерял совершенно всякий кредит в науке*» (ГРУШЕВСКИЙ 1911, 281). При этом, ссылались, как правило, на сообщение ПВЛ под 898 г., которое свидетельствовало о мирном характере взаимоотношений. Но существует и пласт источников, нейтральных в так называемом «национальном отношении» – восточных, которые также сохранили сведения о столкновениях венгров и русских в период «обретения родины» венграми.

Сообщения Ибн-Русте (X в.), анонимного персидского географа (второй половины X в.), персидского географа Гардизи (XI в.), арабского географа ал-Марвази и других повествуют не только о столкновениях венгров и славян, но и о печальных для славян результатах этих событий. Ибн-Русте говорит, что мадьяры правили своими соседями и накладывали на них такую тяжелую дань, как будто славяне находились на положении военнопленных. Согласно Гардизи, мадьяры полностью поработили славян, которых они считали своими рабами и от которых они получали продовольствие (ШУШАРИН 1961, 177–178; НОВОСЕЛЬЦЕВ 1965, 387–408; АРТАМОНОВ 2001, 463; ВЕРНАДСКИЙ 2004, 255–256). Исследователи полагают, что в этих сообщениях речь идет о восточных славянах, проживавших в районах «от Киева до Прикарпатья». Сведения эти можно датировать IX в., но не позднее 80-х гг. этого столетия (НОВОСЕЛЬЦЕВ 1965, 391–393, 408; АРТАМОНОВ 2001, 463).

Итак, вопреки молчанию русских летописей, большая часть исследователей признает, что до переселения венгров в Альфёльд на территории Восточной Европы имели место вооруженные конфликты между ними и славянами с установлением контроля первых над вторыми. В связи с этим и в плане выяснения влияния венгров на Карпато-Днестровские земли интересной и перспективной представляется гипотеза Г. В. Вернадского.

Как известно, Г. В. Вернадский выделяет в истории Руси период хазаро-мадьярского господства над южнорусскими славянскими племена-

ло бékés kapcsolatokról ír. A forrásoknak azonban van egy olyan csoportja is, amely az ún. 'nemzeti kérdések' tekintetében semleges állásponton van. Ezek a keleti források, amelyek szintén beszámolnak a magyarok és ruszok közötti honfoglalás kori összecsapásokról.

Ibn Ruszta (10. század), a névtelen perzsa földrajztudós (10. század második fele), Gardízi perzsa földrajztudós (11. század), al-Marvazi arab földrajztudós és más források nemcsak a magyar-szláv összecsapásokról számoltak be, hanem arról is, hogy ezek mennyire negatív eredménnyel jártak a szlávok számára. Ibn Ruszta azt írta, hogy a magyarok uralkodtak szomszédjaik felett, és olyan súlyos adót vetettek ki rájuk, mintha a szlávok hadifoglyok lettek volna. Gardízi beszámolója szerint a magyarok teljesen leigázták a szlávokat, rabszolgaként kezelték és terményadóra kötelezték őket (SUSARIN 1961, 177–178; NOVOSZELCEV 1965, 387–408; ARTAMONOV 2001, 463; VERNADSKIJ 2004, 255–256). A kutatók úgy vélik, hogy ezek a tudósítások azokról a keleti szlávokról szólnak, akik a „Kijev és a Kárpátok közötti” területen éltek. Ezek az értesülések a 9. századra tehetők, de a 880-as éveknél semiképpen sem későbbiek (NOVOSZELCEV 1965, 391–393, 408; ARTAMONOV 2001, 463).

Így tehát annak ellenére, hogy az óorosz krónikák hallgatnak erről, a kutatók nagy része elfogadja, hogy a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásuk előtt fegyveres konfliktusba kerültek a Kelet-Európában élő szlávokkal, amelynek eredményeként utóbbiak alávetett helyzetbe kerültek. Ehhez, illetve a Kárpát–Dnyeszter régióra gyakorolt magyar befolyás tisztázásához kapcsolódóan érdekes és előremutató lehet G. V. Vernadszkij elmélete.

Mint ismeretes, G. V. Vernadszkij a Rusz történelmének egy külön korszakaként tekint a délorosz sztyeppen élő szláv törzsek feletti 8–9. századi kazár–magyar uralomra. A magyarok a kazárok szövetségeseiként – vagy inkább vazallusaiként – 885-ig ellenőrzésük alatt tartották az Alsó-Dnyeper mentét, valamint a Bug és a Dnyeszter vidékét. Vernadszkij szerint a magyarok tényleges ellenőrzésük alá vonták Kijevet. Anonymusra hivatkozva szerinte Álmos vezér szétverte a kijevieket, akik ezután kénytelenek voltak elismerni az ő uralmát. A kazárok-

ми в VIII–IX вв. Мадьяры, будучи союзниками, вернее, вассалами хазар, контролировали еще до 885 г. бассейны Нижнего Днепра, Буга и Днестра. По его мнению, мадьяры установили и фактический контроль над Киевом. Ссылаясь на Венгерский Аноним, он полагает, что воевода Алмош разбил киевлян, которые после этого вынуждены были признать его господство. Дань для хазар собиралась Алмошем (Оломом в ПВЛ), а варяги Аскольд и Дир правили от имени Олома. И только поход князя Олега на Киев в 882 г., убийство им Аскольда и Диры положили конец хазаро-мадьярскому господству над Киевом (ВЕРНАДСКИЙ 2004, 336–345; ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 32–34).

Мнение Г. В. Вернадского о том, что Алмош правил в Киеве от имени хазар, М. И. Артамонов назвал домыслом (АРТАМОНОВ 2001, 463), однако не объяснил присутствие летописного известия о том, что тела убитых Олегом Аскольда и Диры отнесли на гору «угорскую» во дворец Олома⁴ (ПВЛ 1996, 14). В каких отношениях были Алмош и хазары, совсем другая проблема, но об идентичности личностей Алмоша и Олома говорят многие исследователи. Например, И. Фодор приводит аргументы против «языковых несоответствий», упомянутых в историографии (ФОДОР 2015, 54).

Вероятно о присутствии венгров, достаточно длительном и значимом в истории Киева, говорят и неслучайные городские топонимы гора «Угорская» и, возможно, «Угорские ворота». Вряд ли сообщение ПВЛ под 898 г. появилось только для обоснования «топографической легенды» (КОМАР 2013, 186). Мы не будем вдаваться в дискуссию о правоте Г. В. Вернадского и других сторонников, близких ему взглядов, о достоверности соответствующих сообщений Венгерского Анонима. Однако отметим только, что сами русские летописи говорят о хазарской дани, которую поляне и северяне выплачивали с 859 г. и от которой освободил их Олег, завоевав Киев (ПВЛ 1996, 14).

В контексте истории Карпато-Поднестровья любопытна следующая версия Г. В. Вернадского: «Летописец вскользь неясно упоминает, что

nak Álmos (a PVL-ben Olm) szedte be az adót, a két varég, Aszkold és Dir pedig Olm nevében uralkodott. Csak Oleg 882-es Kijev elleni hadjárata, illetve Aszkold és Dir megölése vetett véget a kijevi kazár–magyar uralomnak (VERNADSKIJ 2004, 336–345; VERNADSKIJ 2004a, 32–34).

G. V. Vernadskij szerint Álmos a kazárok helytartójaként volt Kijevben. Ezt M. I. Artamonov pusztán kitalációnak nevezte (ARTAMONOV 2001, 463), ugyanakkor magyarázata nélkül hagyta azt a krónikai tudósítást, amely szerint az Oleg által megöletett Aszkold és Dir holttestét felvitték az 'ugor' ('magyar') hegyre, Olm⁴ udvarházába (PVL 1966, 14). Az már teljesen más kérdés, hogy Álmos milyen viszonyban volt a kazárokkal, Álmos és Olm azonosságát azonban sok kutató elfogadja, például Fodor István is, aki az egyes kutatók által felhozott 'nyelvészeti aggályok' ellen érvelt (FODOR 2015, 54).

Valószínűleg a Kijev történelmében meglehetősen hosszúnak és jelentősnek számító magyar jelenlétről tanúskodnak a városban fellelhető olyan helynevek, mint az 'Ugor-hegy' vagy az 'Ugor-kapu'. A PVL 898-as tudósítását aligha egy topográfiai legenda megerősítéséért írták (KOMAR 2013, 186). Az arról szóló vitában, hogy Vernadskijnak és a hozzá hasonló véleményen lévő kutatóknak igazuk van-e Anonymus vonatkozó értesüléseinek hitelességével kapcsolatban, nem foglalunk állást, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a rusz krónikák kazár adóról írnak, amelyet a poljánok és a szeverjánok fizettek 859-től kezdve, és amelytől Oleg szabadította meg őket Kijev elfoglalásával (PVL 1996, 14).

A Kárpát–Dnyeszter régió történelmének szempontjából érdekes lehet Vernadskij elmélete: „A krónikás csak mellékesen és homályosan említi meg, hogy Oleg háborút indított az ulicsok és tivercek, két Alsó-Dnyeszter és Bug menti dél orosz törzs ellen. Ekkoriban mindkét törzs bizonyos mértékben a magyarok ellenőrzése alatt állt, és feltehetően Árpád fejedelem vazallusaiként harcoltak Oleg ellen. És így, bár a krónikás ezt a konfliktust Oleg

⁴ В связи с персонажем русской летописи Оломом любопытна версия происхождения имени Алмоша по Венгерскому Анониму, который считает, что оно происходит от венгерского слова álom (КУЗНЕЦОВА 2010, 68).

⁴ Az óorosz krónikákban szereplő Olm személyével kapcsolatban érdekes az Álmos nevének eredetéről szóló Anonymus-féle elmélet, amely szerint ez a személynév a magyar 'áлом' szóból ered (KUZNYECOVA 2010, 68).

Олег начал войну против уличей и тиверцев – двух южнорусских племен, которые населяли бассейны нижнего Днестра и Буга. Оба племени в это время до определенного предела находились под контролем мадьяр, и мы можем предположить, что в своей оппозиции Олегу они действовали как вассалы мадьярского воеводы Арпада. Итак, хотя летописец представляет этот конфликт как войну между Олегом и двумя южнорусскими племенами, в действительности это была война между Олегом и мадьярами» (ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 32–33). Исследователь полагает, что война 885 г. – это по сути продолжение начавшегося ранее конфликта между Олегом и мадьярским воеводой Алмошом (Оломом в ПВЛ), поскольку приход Олега в Киев и убийство им Аскольда и Дира, подчинявшихся Алмошу, и положили конец господству венгров над Киевом (ВЕРНАДСКИЙ 2004, 345–346; ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 33).

Для того, чтобы «увязать» войну Олега с уличами и тиверцами с событиями военных действий на Дунае, в которых были задействованы византийцы, венгры, болгары и печенеги, вопреки летописной дате 885 г., Г. В. Вернадский считает, что «конфликт между Олегом и мадьярами, уличами и тиверцами, очевидно, имел место около 890 г., в любом случае не позднее 893 г., поскольку в следующем году мадьяры были уже вовлечены в войну с дунайскими булгарами». И далее следует еще более спорное утверждение: «Судя по тональности фрагмента, упоминающего о ней в 'Повести временных лет', война между Олегом и мадьярами была решающей» (ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 33).

Автор ничего не говорит о том, как отразились результаты войны Олега с венграми на уличах и тиверцах. Но, видимо он полагает, что успех Киеву не сопутствовал даже в 897–898 гг. после ухода венгров в Альфёльд. Поскольку, рассматривая поход Олега на Константинополь в 907 г., неучастие в походе уличей автор не комментирует, а об участии тиверцев пишет весьма осторожно, даже не упоминая о летописном выражении «толковины», примененном летописцем именно к ним (ВЕРНАДСКИЙ 2004а, 33–34).

Несомненно натянутость некоторых положений и упрощенное представление о казаро-венгерских отношениях (которые не были статичными и неизменными на протяжении все-

és a két délorosz törzs közötti háborúként mutatta be, a valóságban ez a háború Oleg és a magyarok között folyt» (VERNADSKIJ 2004а, 32–33). А исследователь úgy véli, hogy a 885-ös háború lényegében az Oleg és Álmos vezér (a PVL-ben Olm) között már korábban elkezdődött konfliktus folytatása, mivel Oleg Kijevbe jövelele és az Álmos nevében uralkodó Aszkold és Dir megölése vetett véget a magyarok Kijev feletti uralmának (VERNADSKIJ 2004, 345–346; VERNADSKIJ 2004а, 33).

Vernadszkij, hogy 'összehangolja' Oleg ulicsok és tivercek elleni háborúját az al-dunai hadi eseményekkel, amelyben a bizánciak, a magyarok, a bolgárok és a besenyők is részt vettek, a krónikában szereplő 885-ös évszám ellenére úgy gondolja, hogy „*az Oleg, illetve a magyarok, ulicsok és tivercek közötti konfliktusra egyértelműen 890 körül került sor, de semmiképp sem 893 után, mivel az utána következő évben a magyarok már a dunai bolgárokkal harcoltak*”. És ezt követi egy még vitathatóbb állítás: „*A PVL-ben ezt a háborút megemlítő információtöredék hangneméből kiindulva Oleg magyarokkal vívott háborúja döntő kimenetű volt*” (VERNADSKIJ 2004а, 33).

Vernadszkij arról viszont már nem írt, hogy Oleg és a magyarok háborújának eredménye milyen következményekkel járt az ulicsokra és a tivercekre nézve, de feltehetően úgy gondolta, hogy Kijev még 897–898-ban, a magyar honfoglalás után sem járt sikerrel. Oleg 907-es konstantinápolyi hadjáratát vizsgálva az ulicsok távolmaradását nem kommentálta, a tivercek részvételéről pedig rendkívül óvatosan írt, még csak meg sem említette a krónikákból ismert 'tolkovini' elnevezést, amelyet a krónikások a tivercekre használtak (VERNADSKIJ 2004а, 33–34).

Kétségtelen, hogy a szerző néhány szituációt erőltetetten, a kazár–magyar kapcsolatokat pedig leegyszerűsítve mutatta be (ezek a 9. század folyamán nem mindig voltak stabilak és szilárdak, és nem mindig a magyarok vazallusi függése volt a meghatározó tényező, ld. KOMAR 2013; JURASZOV 2014), azonban véleményünk szerint Vernadszkij elméletében megfigyelhető egy rendkívül racionális és perspektivikus elem: a kutató figyelembe vette a magyar tényező szerepét a Kijevi Rusz és a két délorosz törzs, az ulicsok és tivercek kapcsolatának alakulásában. Vernadsz-

го IX в. и не всегда определялись вассальной зависимостью венгров от хазар – см. КОМАР 2013; ЮРАСОВ 2014). Однако, на наш взгляд, в гипотезе Г. В. Вернадского присутствует чрезвычайно рациональный и перспективный момент, а именно, учет роли венгерского фактора в истории взаимоотношений уличей и тиверцев и государства Киевская Русь. Летописный эпизод войны князя Олега и уличей и тиверцев в 885 г. автор впервые в историографии рассматривает в более широком политическом контексте, а именно русско-магьярских отношений.⁵

При «обретении родины» во власти венгров оказались не только Альфельд и Паннония, но и соседняя с Карпато-Днестровскими землями Трансильвания. Поэтому утверждать, что с обретением родины венгры потеряли контроль и влияние в землях уличей и тиверцев, никак нельзя. А косвенным подтверждением, что это действительно могло быть не так, служат направление военных походов венгров в 899–955 гг.⁶ и по-прежнему сохранявшаяся ситуация с покорением уличей и тиверцев Киевской Русью. Но при этом, безусловно, нужно учитывать и особенности взаимоотношений Киевской Руси, Венгрии, Дунайской Болгарии и Византии.

Болгарское царство в конце IX – первой трети X вв. при царе Симеоне чрезвычайно усилилось и достигло наибольшего территориального расширения (РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА 1985, 166–170). Еще начиная с походов ханов Крума и Омуртага в первой трети IX в. болгары появляются и активны в соседней с Карпато-Поднепровьем Трансильвании в долине реки Муреш и на юге Альфельда

kij – kollégái közül elsőként – a korábbiakhoz képest tágabb politikai kontextusban, a rusz–magyar kapcsolatok vonatkozásában vizsgálta meg azt a krónikai részt, amely Oleg fejedelem ulicsok és tivercek elleni 885-ös háborúját írja le.⁵

A honfoglalással a magyarok nem csak az Alföldet és Pannoniát vették birtokukba, hanem a Kárpát–Dnyeszter régióval szomszédos Erdélyt is, ezért semmiképp sem gondolhatjuk, hogy a honfoglalás után megszűnt az ulicsok és tivercek fölötti magyar ellenőrzés és befolyás. Ezt közvetve megerősítik a kalandozó hadjáratok 899–955 közötti célpontjai,⁶ illetve a Kijevi Rusz és a két délorosz törzs közötti helyzet konzerválódása. Emellett azonban a Kijevi Rusz, Magyarország, Dunai Bolgária és Bizánc közötti kapcsolatok sajátosságait is feltétlenül figyelembe kell venni.

A Bolgár Cárság a 9. század vége – 10. század első harmada közti időszakban, Simeon cár uralkodása alatt rendkívül megerősödött, és elérte területének legnagyobb kiterjedését (RANNYEFÉODALNIJE GOSZUDARSZTVA 1985, 166–170). A bolgárok már a 9. század első harmadában, Krum és Omurtag kán hadjárataitól kezdve megjelentek a Kárpát–Dnyeszter régióval szomszédos Erdélyben a Maros folyó mentén, illetve a Dél-Alföldön (CANKOVA-PETKOVA 1960; SZÖKE 1989, 105–116; FODOR 2015). Dunai Bolgária 9–10. századi északkeleti határainak meghatározásakor a történészek az ezzel kapcsolatos írott források hiányában kénytelenek a régészetre, azon belül is az ún. Balkán–dunai kultúra (másik nevén Dridu-kultúra) dél-besszarábiai és a történelmi Moldva Prut folyón túli (jobb parti) lelőhelyeire támaszkodni, amelyek a régészek interpretációja szerint az Első Bolgár Cársághoz tartoznak.

⁵ Хотелось бы все же отметить, что и нами еще до того, как был опубликован на русском языке (и появилась, соответственно, возможность с ним ознакомиться) труд Г. В. Вернадского (ВЕРНАДСКИЙ 2004), была высказана и аргументирована в некоторых работах и диссертационном исследовании гипотеза о том, что князю Олегу потому не удалось завоевать поднепровских уличей и тиверцев, что они находились под «защитой» венгров, пребывающих в Днестро-Дунайском междуречье («Ателькузе») накануне своего перехода в Альфельд (см. РАБИНОВИЧ 1997, 6; РАБИНОВИЧ 2001; и др.). Видимо совершенно независимо и от исследований Г. В. Вернадского и наших работ к этой же гипотезе пришел и М. К. Юрасов (ЮРАСОВ 2007).

⁶ О направлении походов см. Фодор 2015, 70.

⁵ Mindenképp meg szeretnénk említeni, hogy még G. V. Vernadszkij munkájának 2004-es orosz nyelvű publikálása (VERNADSKIJ 2004) előtt (vagyis azelőtt, hogy elolvashattuk volna), néhány munkánkban és a disszertációnkban már mi is megfogalmaztuk és érveltünk azon hipotézis mellett, amely szerint Oleg fejedelemnek azért nem sikerült legyőznie a Dnyeszter menti ulicsokat és tiverceket, mert azok az akkor még a Dnyeszter–Duna közében (Etelközben) élő magyarok 'védelme' alatt álltak (ld. RABINOVICS 1997, 6; RABINOVICS 2001; stb.). Ugyanerre a feltételezésre jutott M. K. Juraszov is, valószínűleg Vernadszkijtól és a mi munkáinktól is teljesen függetlenül (JURASZOV 2007).

⁶ A hadjáratok célpontjaihoz ld. FODOR 2015, 70.

(ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1960; СЪОКЕ 1989, 105–116; Фодор 2015). При определении северо-восточной границы Болгарии в IX–X вв. историки, ввиду отсутствия данных письменных источников по этому поводу, вынуждены пользоваться интерпретациями археологов памятников Балкано-дунайской культуры (Дриду) в южной части Бессарабии и Запрутской Молдове, как принадлежащих культуре Первого Болгарского царства.

Споры между исследователями возникают, в основном, по поводу времени, когда южная часть Бессарабии вошла в состав Первого Болгарского царства, а не по поводу того, имел ли вообще место этот факт (ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1960; БОЖИЛОВ 1970, 115–124; АНГЕЛОВ 1971, 230–258; ФЕДОРОВ–ЧЕБОТАРЕНКО 1974, 7–8; ЧЕБОТАРЕНКО 1983, 61–62; СЪОКЕ 1989, 105; КОЗЛОВ 1991, 25–27; Тельнов и др. 2002, 81–131). А. О. Добролюбский полагает, что захват Болгарией южной степной части Пруто-Днестровского междуречья в первой трети X в. привел к вытеснению из этого региона и тиверцев, и недавно появившихся здесь печенегов (ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986, 51).

Могущество Болгарии в Карпато-Балканском пространстве при Симеоне (893–927) действительно неоспоримо. Свидетельства тому – мощные поражения, которые наносит болгарский царь несколько раз Византии и Сербии. Однако письменные источники не говорят ни о военных столкновениях Симеона с киевскими князьями, ни о мирных дипломатических отношениях между ними, ни об общих границах. А последние неминуемо должны были бы возникнуть (например, по Восточным Карпатам и Нижнему Днестру), если бы князю Олегу были подчинены уличи и тиверцы, в предшествующее время признававшие, судя по тому, что было высказано выше, власть венгров.⁷

A kutatók közötti vita lényegében nem arról szól, hogy ez az állítás megállja-e egyáltalán a helyét, hanem arról, hogy mikor került Besszarábia déli része az Első Bolgár Cárság fennhatósága alá (CANKOVA-PETKOVA 1960; BOZSILOV 1970, 115–124; ANGELOV 1971, 230–258; FJODOROV–CSEBOTARENKO 1974, 7–8; CSEBOTARENKO 1983, 61–62; SZŐKE 1989, 105; KOZLOV 1991, 25–27; TYELNOV ET AL. 2002, 81–131). A. O. Dobroljubszkij szerint azzal, hogy a bolgárok a 10. század első harmadában elfoglalták a Prut–Dnyeszter folyók köz déli, sztyeppi részét, a tivercek és az akkor még csak nemrég ide érkezett besenyők kiszorultak ebből a térségből (DOBROLJUBSZKIJ 1986, 51).

A dunai bolgárok Simeon cár idején (893–927) egyértelműen befolyással bírtak a Kárpát–Balkán régióban. Ennek bizonyítéka az a néhány jelentős győzelem, amelyet a bolgár cár Bizánc és Szerbia felett aratott. Mégis, az írott forrásokban nem olvashatunk sem arról, hogy Simeon a kijevei fejedelmekkel harcolt volna, sem arról, hogy diplomáciai kapcsolatba lépett volna velük, de még arról sem, hogy országa szomszédos lett volna a Russzal. Közös határnak pedig mindenképpen lennie kellett (pl. a Keleti-Kárpátok és az Alsó-Dnyeszter mentén), ha az imént tárgyaltaknak megfelelően a korábban magyar uralom alatt lévő ulicsok és tivercek ekkor már valóban Oleg fennhatósága alatt éltek.⁷

Azt, hogy Bizánc és a Rusz pozíciói megerősödtek ebben a térségben, csak az tette lehetővé, hogy a bolgár állam Simeon uralkodásának végén és Péter cár idején (927–969) fokozatosan gyengülni kezdett (IVANOV 1981, 88–100; SZAHAROV 1982, 105–106; KONOVALOVA–PERHAVKO 2000, 155; RANNYEFEODALNIJE GOSZUDARSZTVA 1985, 173–183). Ezért joggal feltételezhetjük, hogy a kijevei fejedelmeknek csak a Simeon halála és a dunai bolgár állam meggyengülése után nyílt igazán

⁷ Vряд ли можно отказаться от подозрений, что поход Олега на Константинополь в 907 г. и, главное, заключение и проведение в жизнь условий русско-византийского договора, проходившие между двумя победоносными для Симеона болгаро-византийскими войнами, могли бы осуществиться без болгаро-русского «согласия» по этому поводу. В этой связи интересно предположение М. Н. Тихомирова о том, что князь Олег участвовал в походе царя Симеона на Константинополь в 922 г. (ТИХОМИРОВ 1947, 143).

⁷ Aligha gondolhatjuk, hogy Oleg 907-es konstantinápolyi hadjárata, illetve ami még fontosabb, a rusz–bizánci egyezmény megkötése és a benne foglaltak megvalósítása két, Simeon számára győzelemmel végződő bizánci–bolgár háború között megvalósulhatott volna egy erre vonatkozó rusz–bolgár egyezmény nélkül. Ezzel kapcsolatban М. Н. Тихомиров azt feltételezi, hogy Oleg fejedelem részt vett Simeon cár 922-es konstantinápolyi hadjáratában (ТИХОМИРОВ 1947, 143).

Только в конце правления Симеона и при царе Петре (927–969) постепенное ослабление Болгарии привело к усилению в этом регионе позиций Византии и Руси (ИВАНОВ 1981, 88–100; САХАРОВ 1982, 105–106; КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000, 155; РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА 1985, 173–183). Поэтому, мы вправе предполагать, что только после смерти Симеона и начала ослабления Болгарии киевские князья могли относительно спокойно заняться покорением уличей и тиверцев. Но, возможно, для осуществления этого должны были измениться и русско-венгерские отношения.

Ориентировочно это могло быть после 934 г., то есть, с того момента, как венгры стали совершать походы на своего бывшего союзника – Византию (ПВЛ 1950, I, 32; SPINEI 1999, 75; ФОДОР 2015, 73–75). Ситуация в Балкано-Дунайском регионе изменилась таким образом, что Русь уже смогла активизировать свои действия в области между Карпатами и Днестром. Началось сближение ослабевающей Болгарии и Византии после заключенного между ними договора 927 г., объективно направленное против торгово-экономических и политических интересов Руси. В то же время налицо сближение Руси и венгров – главных европейских врагов Империи в 30-е гг. X в. Русские отряды, согласно сведениям восточных источников, принимают активное участие в походах венгров против Византии и, возможно, Болгарии в этот период (КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000, 155–156; ФОДОР 2015, 75). Такой ход событий обусловил антиболгарские акции Киева в Поднепровье и захват земель уличей и тиверцев. Можно предположить, что только с этого времени Венгрия окончательно отказалась от «протектората» над уличами и тиверцами.

Именно последующие летописные известия под 940 и 944 гг. и позволяют нам говорить о подчиненности уличей и тиверцев Киевскому государству. Например, соответствующий вариант в Новгородской Первой летописи младшего извода (НПЛ) не оставляет никаких сомнений, что уличи, в том числе и «пересеченские», были подчинены (НПЛ 1950, 110). «Подплатежной» Киеву указана и «местность» уличей («ультинов») Константином Багрянородным (Константин Багрянородный 1991, 157). Учитывая время составления труда Константина и летописные даты,

возможность их leigázására. Lehetséges azonban, hogy ehhez a rusz–magyar kapcsolatok megváltozására is szükség volt.

Erre körülbelül 934 után, vagyis attól kezdve kerülhetett sor, hogy a magyarok korábbi szövetségük, Bizánc ellen kezdtek hadjáratokat vezetni (PVL 1950, I, 32; SPINEI 1999, 75; FODOR 2015, 73–75). A Balkán–Duna régióban történt változások lehetővé tették a Rusz számára, hogy aktivizálódjon a Kárpátok és a Dnyeszter közötti területen. Azzal, hogy a gyengülő Bolgár Cárság 927-ben egy kifejezetten a Rusz kereskedelmi-gazdasági és politikai érdekei ellen irányuló egyezményt kötött Bizánccal, megkezdődött a két fél közeledése. Ugyanakkor kezdődött a Rusz és a magyarok, Bizánc két legfőbb 930-as évekbeli európai ellenségének egymás felé való közeledése is. A keleti források beszámolóí szerint ekkoriban a rusz csapatok aktív szerepet vállaltak a Bizánc, de talán még a bolgárok elleni magyar hadjáratokban is (KONOVALOVA–PERHAVKO 2000, 155–156; FODOR 2015, 75). Kijevnek így a Dnyeszter menti bolgárellenes akciókra, illetve az ulicsok és tivercek leigázására is lehetősége nyílt. Feltételezhetően a magyarok csak ekkor mondtak le végleg az ulicsok és tivercek feletti 'protektorátusukról'.

A krónikákban pontosan az ezt az eseményt követő évek bejegyzései (940 és 944) engednek arra következtetni, hogy Kijev meghódította az ulicsokat és tiverceket. A Novgorodi Első Krónika (NPL) későbbi redakciójának vonatkozó bejegyzése például semmi kétséget nem hagy afelől, hogy az ulicsokat, köztük a „*folyon túl élöket*” is leigázták (NPL 1950, 110). Bíborbanszületett Konstantin szerint az ulicsok ('ultinok') „*vidéke*” is Kijevnek „*fizetett adót*” (KONSTANTYIN BAGRJANORODNIJ 1991, 157). Ha a krónikai adatokat összevetjük azzal, hogy mikor állították össze Konstantin munkáját, azt valószínűsíthetjük, hogy az ulicsok legkésőbb a 940-es évek elejéig hódoltak be véglegesen Kijevnek.

A tivercekről szóló legutolsó, 944-es krónikai tudósítás, amely arról ír, hogy részt vettek Igor kijevi fejedelem bizánciak elleni hadjáratában, egyértelművé teszi, hogy a tivercek nem önként vettek részt ebben az akcióban. A hadseregben elfoglalt pozíciójuk nem meghatározható, a hadsereget alkotó törzsek összetétele pedig olyan, hogy egyikről

можно полагать, что не позже начала 40-х гг. X в. уличи были окончательно покорены киевскими князьями.

Последнее летописное сообщение о тиверцах 944 г. – об участии их в походе киевского князя Игоря на греков – не оставляет сомнений в том, что тиверцы участвуют в данном мероприятии подневольно. Их положение в войске никак не выделяется, а состав племен-участников в войске таков, что никого из них нельзя «заподозрить» в добровольном участии в нем. В то же время добровольное положение печенегов, нанятых князем Игорем, оговаривается особо.

Итак, все три известия: два – русских летописей и одно – Константина Багрянородного, свидетельствующие о подчиненности уличей и тиверцев Киеву, относятся к одному периоду, примерно к началу 40-х гг. X в. Ввиду подобного совпадения и территориального соседства уличей и тиверцев можно полагать, что эти племена были подчинены практически одновременно и, видимо, несколько ранее 940 г., но, вероятно, после 934 г.

ИТОГИ

Мы рассмотрели, по данным письменных источников, вопрос о возможной роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель. Несмотря на скудность этих данных, мы можем с той или иной степенью доказательности полагать, что в течение столетия – с 30-х гг. IX в. по 30-е гг. X в. – венгры могли оказывать влияние политического и культурного⁸ характера на Карпато-Днестровский регион. Возможно, именно здесь располагалась Ателькуза или, по крайней мере, западная окраина Ателькузы – место пребывания венгров накануне их решающего перехода на новую родину. Видимо, их непосредственное пребывание в регионе оказало существенное влияние на взаимоотношения местного населения с могущественными соседями – Дунайской Болгарией и Киевской Русью.

sem merül fel, hogy önként harcolna. Ugyanakkor az Igor fejedelem által felfogadott besenyők önkéntes részvétele különösen sokatmondó.

Így tehát mindhárom értesülés (két óorosz krónikai és egy Konstantin császártól), amely az ulicsok és tivercek Kijevnek való alávettségéről tudósít, ugyanarra az időszakra, körülbelül a 940-es évek elejére vonatkozik. Egy ilyen egybeesés, illetve a két szláv törzs egymással szomszédos szálláshelyei alapján azt feltételezhetjük, hogy gyakorlatilag egyszerre igázták le őket valamikor 934 és 940 között.

ÖSSZEGZÉS

Az írott források adatai alapján megvizsgáltuk, hogy milyen szerepet játszhattak a magyarok a Kárpát–Dnyeszter régió történelmében. Ezen adatok szűkösségétől eltekintve kisebb-nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a 830-as és 930-as évek között eltelt száz év folyamán a magyarok képesek lehettek arra, hogy politikai és kulturális⁸ hatást fejtsenek ki a Kárpát–Dnyeszter régióra. Elképzelhető, hogy pont ezen a területen helyezkedett el Etelköz, vagy legalábbis annak nyugati határvidéke; az a terület, ahol a magyarok közvetlenül a honfoglalás előtt éltek. Itteni közvetlen jelenlétük komoly hatással volt a helyi népesség és annak befolyásos szomszédai, Dunai Bolgária és a Kijevi Rusz közötti kapcsolatokra.

⁸ В данной статье мы не касаемся исследования древностей венгров периода «обретения родины» в Карпато-Днестровских землях. Об этом см. РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014; РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018.

⁸ Jelen munkánkban nem érintettük a Kárpát–Dnyeszter régió honfoglalás kori magyar régészeti emlékeit. Ezzel kapcsolatban ld. RYABCEVA–RABINOVICS 2014; RYABCEVA–RABINOVICS 2018.

ИСТОЧНИКИ / FORRÁSOK

- BAHSI İMAN / БАХШИ ИМАН 1993: *Джагфар тарихы I. Свод болгарских летописей 1680 год. Изложение текста «Джагфар тарихы» на русском языке, сделанное И. М.-К. Нигматуллиним в 1939 году.* Оренбург 1993.
- BALOGH–KOVÁCS 2015: Balogh L. – Kovács Sz. (szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford.: Ferincz I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest 2015.
- CSICSUROV / ЧИЧУРОВ 1980: Чичуров, И. С.: *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий.* Москва 1980.
- ISZTRIN / ИСТРИН 1922: Истрин, В. М.: *Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь II.* Петроград 1922.
- IZVORI / ИЗВОРИ 2001: *Извори за Българската история. XXXI. Латински извори за българската история. V. Унгарски латиноезични извори. Ч. I. Наративни извори.* Съставители: Илиев, И. – Гагова, К. – Димитров, Х. София 2001.
- KÉPES KRÓNICA 1993: *Képes krónika: A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról.* Ford.: Geréb L. Szerk.: Tarján T. Budapest 1993.
- KNYIGA SZTRANSZTVIJ / КНИГА СТРАНСТВИЙ 2006: *Книга странствий.* Ред.: Горелов, Н. С. Санкт-Петербург 2006.
- KONSZTANTYIN BAGRJANORODNIJ / КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991: *Константин Багрянородный: Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий.* Ред.: Литаврин, Г. Г. – Новосельцев, А. П. Москва 1991².
- NPL / НПЛ 1950: *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.* Под ред., предисловие: Насонов, А. Н. Москва–Ленинград 1950.
- PVL / ПВЛ 1950: *«Повесть временных лет», ч. I, II. Подготовка текста, статьи и комментарии Д. С. Лихачева.* Ред.: Лихачев, Д. С. Москва–Ленинград 1950.
- PVL / ПВЛ 1996: *«Повесть временных лет». Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева.* Издание второе, исправленное и дополненное. Ред.: Лихачев, Д. С. Санкт-Петербург 1996.
- RUBROUCK / РУБРУК 1993: Рубрук Гильом: Путешествие в восточные страны. В: *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука.* Ред.: Шастина, Н. П. Алматы 1993, 76–173.
- SZVOD II / Свод II: *Свод древнейших письменных известий о славянах II. (VII–IX вв.).* Отв. ред.: Гиндин, Л. А. – Литаврин, Г. Г. Москва 1995.

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- ANGELOV / АНГЕЛОВ 1971: Ангелов, Д.: *Образуване на българската народност.* София 1971.
- ANNYINSZKIJ / АННИНСКИЙ 1940: Аннинский, С. А.: Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. В: *Исторический архив III.* Отв. ред.: Модзалевский, Л. Б. Москва–Ленинград 1940, 71–112.
- ANTONOV–IVANOV / АНТОНОВ–ИВАНОВ 1999: Антонов, И. Г. – Иванов, В. А.: Этнический состав населения Южного Урала в эпоху монгольского нашествия (по средневековым письменным источникам). В: *Вопросы археологии Урала и Поволжья.* Самара 1999, 202–215.
- ARTAMONOV / АРТАМОНОВ 2001: Артамонов, М. И.: *История хазар.* Санкт-Петербург 2001.
- BOZSILOV / БОЖИЛОВ 1970: Божилов, И.: Културата Дриду и Първото Българско царство. *Исторически Преглед* 4 (1970) 115–124.
- SANKOVA-RETKOVA / ЦАНКОВА-ПЕТКОВА 1960: Цанкова-Петкова, Г.: О территории Болгарского государства в VII–IX вв. *Византийский временник* 17 (1960) 124–143.

- CSEBOTARENKO / ЧЕБОТАРЕНКО 1983: Чеботаренко, Г. Ф.: Балкано-дунайская археологическая культура в зарубежной историографии. В: *Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван*. Ред.: Зеленчук, В. С. Кишинёв 1983, 58–79.
- DOBROLUBSZKIJ / ДОБРОЛЮБСКИЙ 1986: Добролюбский, А. О.: *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*. Киев 1986.
- ERDÉLYI / ЭРДЕЛИ 1967: Эрдели, И.: Извлечения из хроники Венгерского Анонима. В: *Вопросы археологии Урала 7*. Ижевск 1967, 173–181.
- FJODOROV / ФЁДОРОВ 1974: Фёдоров, Г. Б.: *Население Прутско-Днестровского междуречья и левобережья Нижнего Дуная в конце I и начале II тысячелетия н.э. Рукопись*. Архив Высшей Антропологической школы. Кишинёв 1974.
- FJODOROV–CSEBOTARENKO / ФЁДОРОВ–ЧЕБОТАРЕНКО 1974: Фёдоров, Г. Б. – Чеботаренко, Г. Ф.: *Памятники древних славян (VI–XIII вв.)*. Археологическая карта Молдавской ССР 6. Кишинёв 1974.
- FODOR / ФОДОР 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение родины*. Пермь 2015.
- GROT / ГРОТ 1881: Грот, К. Я.: *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века*. Санкт-Петербург 1881.
- GRUSEVSKIJ / ГРУШЕВСКИЙ 1911: Грушевский, М.: *Киевская Русь I*. Санкт-Петербург 1911.
- ISZTORIJA VENGRII / ИСТОРИЯ ВЕНГРИИ 1971: *История Венгрии*. В трех томах. I. Ред.: Шушарин, В. П. Москва 1971.
- IVANOV / ИВАНОВ 1981: Иванов, С. А.: Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский временник 2* (1981) 88–100.
- JURASZOV / ЮРАСОВ 1994: Юрасов, М. К.: О времени появления печенегов в степях Восточной Европы. В: *Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей*. Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. Отв. ред.: Новосельцев, А. П. Москва 1994, 48–50.
- JURASZOV / ЮРАСОВ 2007: Юрасов, М. К.: Влияние поисков венграми новой родины на освоение восточными славянами междуречья Днестра и Прута. *Русин 8* (2007:2), 20–25.
- JURASZOV / ЮРАСОВ 2014: Юрасов, М. К.: Венгерско-хазарские отношения в IX в. и складывание Древнерусского государства. В: *Русь в IX–XII веках. Общество, государство, культура*. Отв. ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 74–80.
- КОМАР / КОМАР 2013: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум. Сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–230.
- KONOVALOVA–PERNAVKO / КОНОВАЛОВА–ПЕРХАВКО 2000: Коновалова, И. Г. – Перхавко, В. Б.: *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*. Москва 2000.
- KOZLOV / КОЗЛОВ 1991: Козлов, В. И.: *Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала IX веков н.э. (балкано-дунайская культура)*. Автореферат диссертации на соискание уч. степени канд. ист. наук. Ленинград 1991.
- KUZNYECOVA / КУЗНЕЦОВА 2010: Кузнецова, А. М.: Легенды и мифы о происхождении государства в средневековой Венгрии. В: *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции*. Отв. ред.: Флоря, Б. Н. Москва 2010, 68–70.
- ЛАМБИН / ЛАМБИН 1877: Ламбин, Н. П.: Славяне на Северном Черноморье. *Журнал Министерства народного просвещения*: май (№ 5) 1877 г., 48–75; июнь (№ 6) 1877 г., 234–259; декабрь (№ 12) 1879 г., 141–155.
- LVOVA / ЛЬВОВА 2003: Львова, З. А.: «Гази–Барадж тарихы». Вопрос о подлинности летописи. Материалы и исследования по археологии Евразии. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа 36* (2003) 134–141.

- NOVOSZELCEV / НОВОСЕЛЬЦЕВ 1965: Новосельцев, А. П.: Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. В: *Древнерусское государство и его международное значение*. Ред.: Пашуто, В. Т. – Черепнин, Л. В. Москва 1965, 355–419.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1979: Плетнёва, С. А.: Сведения русских летописей о восточноевропейских кочевниках эпохи раннего средневековья (VII – начало X в.). В: *Археология Восточно-Европейской лесостепи*. Ред.: Пряхин, А. Д. Воронеж 1979, 29–36.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 1997: Рабинович, Р. А.: *Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (историко-археологическое исследование)*. Автореферат диссертации на соискание уч. степени канд. ист. наук. Санкт-Петербург 1997.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2000: Рабинович, Р. А.: Искушение «волошским орехом», или балканские волохи и русские волхвы. *Stratum plus* 2000:5 (2000) 262–390.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2001: Рабинович, Р. А.: Проблема подчинения уличей и тиверцев Киевской Руси в контексте международной политической ситуации IX–X вв. В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конференции 25–30 мая 1998 года*. Отв. ред.: Копылов, В. П. Ростов-на-Дону 2001, 134–136.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2003: Рабинович, Р. А.: От ултинзуров к уличам, или предыстория одного летописного племени. *Stratum plus* 2001–2002:5 (2003) 282–299.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2005: Рабинович, Р. А.: Уличи и тиверцы в оценках историографии. *Stratum plus* 2003–2004:5 (2005) 440–484.
- RABINOVICS / РАБИНОВИЧ 2011: Рабинович Р. А.: «Поганые толковины». О происхождении тиверцев. *Stratum plus* 2011:5 (2011) 89–106.
- RANNYEFEODALNIJE GOSZUDARSZTVA / РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ ГОСУДАРСТВА 1985: *Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв.* Отв. ред.: Литаврин, Г. Г. Москва 1985.
- RJABCEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2014: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв. В: *Русь в IX–X вв.: общество, государство, культура*. Отв. ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва–Вологда 2014, 259–275.
- RJABCEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения). В: *III-й Международный мадьярский симпозиум. Будапешт, 6–10 июня 2016 г.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 429–464.
- SPINEI 1999: Spinei, V.: *Marile migrații din Estul și Sud-Estul Europei în secolele IX–XIII*. Iași 1999.
- SUSARIN / ШУШАРИН 1961: Шушарин, В. П.: Русско-венгерские отношения в IX в. В: *Международные связи России до XVII в.* Ред.: Зимин, А. А. – Пашуто, В. Т. Москва 1961, 131–180.
- SUSARIN / ШУШАРИН 1972: Шушарин, В. П.: Этническая история Восточного Прикарпатья IX–XII вв. В: *Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков*. Ред.: Рыбаков, Б. А. Киев 1972, 166–179.
- SUSARIN / ШУШАРИН 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания*. Москва 1997.
- SZAHAROV / САХАРОВ 1982: Сахаров, Н. А.: *Дипломатия Святослава*. Москва 1982.
- SZEMJONOVA / СЕМЁНОВА 1984: Семёнова, Т. Ф.: Тюркские жаг-агук-јагуга-агук на карпатской территории. В: *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология*. Ред.: Гиндин, Л. А. Москва 1984, 114–119.
- SZKAZANYIA / СКАЗАНИЯ 1981: *Сказания о начале славянской письменности*. Москва 1981.
- SZÓKE / СЪОКЕ 1989: Съоке, Б.: О северной границе Первого Болгарского государства в IX веке. В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София 1989, 105–116.

- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TRUBACSOV / ТРУБАЧЁВ 1961: Трубочёв, О. Н.: О племенном названии улицы. *Вопросы славянского языкознания* 5 (1961) 186–190.
- TYELNOV ET AL. / ТЕЛЬНОВ И ДР. 2002: Тельнов, Н. П. – Степанов, В. П. – Руссев, Н. Д. – Рабинович, Р. А.: «И ... разошлись славяне по земле». *Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв.* Кишинёв 2002.
- TYINOMIROV / ТИХОМИРОВ 1947: Тихомиров, М. Н.: Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. В: *Славянский сборник*. Москва 1947, 125–201.
- VELIKAJA MORAVIJA / ВЕЛИКАЯ МОРАВИЯ 1985: *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение*. Отв. ред.: Санчук, Г. Э. – Поулик, Й. Москва 1985.
- VERNADSKIJ / ВЕРНАДСКИЙ 2004: Вернадский, Г. В.: *История России. 1. Древняя Русь*. Москва 2004.
- VERNADSKIJ / ВЕРНАДСКИЙ 2004а: Вернадский, Г. В.: *История России. 2. Киевская Русь*. Москва 2004.